सारदेश

१ - ४०

(पत्री) ४०

(पृष्ठ) ११.

पंक्ति - ८

001895

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र. नं.
२३५२
२३५८

छन्दोगसूत्रदीपः पत्रसंख्या ३८

द्राविड सूर्यनारायण शास्त्रिणाम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग·भा·
रु·
२

॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ अथातो गृह्यकर्माणि· अथानंतरं कस्मादनंतरं देवसवितरित्यादिमंत्र
वर्णाख्याध्ययनानंतरं यतो नधीतवादस्य मंत्रापरिज्ञानात वक्ष्यमाणपूर्वोक्तपुकर्मानुष्ठान
योग्यतया प्रतिपत्तुमशक्यत्वात्ततोनंतरमितिगम्यते· ननु मंत्रमात्राध्ययनादपि शक्यप्र
तिपत्तुं नय॥दि मंत्रमात्राध्ययनविधिस्यात्तविध्यभावको दोषः इच्छानिबंधनमध्ययनस्या
त· तथासति अध्ययनस्य पुरुषप्रतिपत्त्युपायत्वात्तस्याश्च तन्मात्रपुरुषार्थपरमर्गा
पक्षत्वात मंत्राणां त्वतींद्रियपुरुषार्थसाधनकारणपकारप्रकाशनशक्तिसद्भावनिश्चयप्रमा
णाभावेन नहि विवक्षासंभवादवरूपमन्यविवक्षयाविभक्तत्वं॥ अन्यविवक्षायां चोच्चारितस्या
प्रामाण्यं· आहुर्मीमांसकाः ग्रंथगौरवभियोस्माभिर्न लिख्यते· अत्र मार्गाभूतस्य चसा
धनत्वायोगात् ननु तावन्मात्रमध्ययनस्य वृत्तत्ववेधत्वध्ययनेस्याध्यायोध्येतव्य इत्यक्षर
प्रधानत्वान्निर्देश्यस्य संस्क्रियमाणाक्षरद्वारेण च पुरुषार्थावबोधरूपप्रयोजनसिद्धिसंभवात्तत्रा

गम०
२

माणं वंधत्वं त्वध्ययनस्येति यतक्रमत्वान्न तावन्मात्रस्य संभवति· एवंविधमितितत्त्वरस्य वृत्त
त्वं एकत्वाद्धि धंतरः प्रितो विधिविरोधान्न हि प्रधानभूतामध्ययनक्रियां परिसमाप्य तदपेक्षित
व्यापारांतरे प्रवृत्तिः अतः शास्त्रो वक्ष्यमाणप्रति प्रवृत्तस्याध्ययनस्य पर्यवसानलक्षणं हेतुत्वमाह
अध्ययनविधिर्हि अर्थावबोधपर्यंतोऽनुष्ठानयोग्यमवबोधं विना न पर्यवस्यति देवसवितः प्र
सुवेत्यादिमंत्रोत्पन्नस्य विनियोगो न गृह्यशास्त्रोपदेशं विनानुष्ठानयोग्यो भवति: अत एव तत्रा
यः अध्ययनानंतरं तदपर्यवसानादेव हेतोर्गृह्याणि वक्ष्याणि गुरुपदेक्ष्याम इति औपासनाख्याग्नि
गृह्यः यस्मिन्नग्नौ पाणिगृहणं क्रियते स गृह्यः इति वचनात्तत्साध्यानि कर्माणि लक्षणया पायाद्यागीत्याह
अत औपासनहोमादि गृह्याग्निमत एवाधिकार इत्युक्तं भवति आगत्य विहितं वर्जयित्वा यथा पुनर्मा
मिति ब्रह्मचारिणः चोलादीनि बालसंस्कारार्थं तयात स्वपत्वेन यद्यपि बोध्यं तेन तथापि पुत्रं संस्कु
र्यादित्येव मादि वचनात पितुरपि तानि कर्त्तव्यान्येव कृत्वा निवर्तनाणि अग्निसाध्यान्यस्मिन्नेवा

2 ग्नौ कार्यो ऽग्निः अस्य सर्वस्याधारणाक्षेनोत्पन्नत्वादग्न्यन्तराक्षेपे प्रमाणान्तराभावाच्च । बालकृत्यम
पि प्रसंगसिद्धत्वान्नाग्न्यन्तरमाक्षिपति । यदा तु सर्वाधाने न पितुरग्न्यभावः तदा बालकृत्यना
क्षिप्यते लौकिकाग्निः सर्वहोमेषु सन्न्याचारसिद्धत्वाल्लौकिकस्यापि नापि तस्मिन्नेवाग्नौ संस्कुर्या
द्विधमाने हि गृह्योपात्तस्य विद्यमानत्वाद्गुपादानस्य । अत्रापरसम्प्रदायधीन्येकदेशं प्रणाय
तस्मिन्नेव कार्याग्निः समाप्तेषु तस्य लौकिकत्वमित्युपलब्धदेशमुमाप्याः । यद्येवमेवसमावा
रासार्वत्रिकस्यात तत्रैव स्मृतिकल्पनया प्रमाणं स्यात् । अथ तु देशान्तरे विगानं स्यात् कृत्स्न एव
परार्थान्यपि स्युः । नापग्नेरन्ते लौकिकत्वं यदा अनग्निः पितामहाद्यैर्मरणादिना यः दिशास्त्रा
न्तरे भूतेग्रसंस्कारप्रतिषेधाविधानेतदान्येनकार्येनः अपर्यवनविद्यते । स्वयमेव लौकिकेऽग्नौ
कुर्यात् । नत्वन्यदायेऽग्नावन्यः किमिति न करोति आवहनादिवत्पुरुषविशेषप्रतिनि राम०
यतत्वाद्यस्य गृह्यस्य योगस्तस्यैव संस्कारयोग्यः । मन्त्रपाणीति प्राप्ते कौटसोल्लुक्तः 2

छंदः तुल्यत्वमस्य शास्त्रस्यागमयितुं तुल्यत्वं च वेदमूलत्वेन मत्वा रिवदृतां द्वियार्थेप्रामा
णपाद्वै वेदमूलत्वाच्च वेदमूलेषु स्मृतिशास्त्रेषु वेदांगेषु च वयस्य द्रस्य शास्त्रस्यापेक्षितविध
ने तस्य तस्य संग्रहः सिद्धो भवति ॥ सर्वेषामप्यनविध्याक्षिप्तत्तया दृक विज्ञानविषयत्वादपक्षा
भावेः विरोधिना विनासमुच्चयः परामर्शहेतुभावेन वा कार्यस्य पर्यवसानात् गृह्याग्नीनि सि
द्धे कर्माणीति वचनमगत्यन्तरसाध्यस्य न्वष्टकादेरनग्निसाध्यस्य वसंग्रहार्थं । तस्य वक्ष्यो
जनं वक्ष्यमाणयाः साधारणत्वं स्थापयितुं अजपवा कार्यः गृह्याग्न्यपदिष्टत्वाग्नौ कर्माणु
पदेक्ष्यामहं इति गृह्यसाहचर्याद् गृह्याग्न्यपयोपासनवत एवेति केचित् ॥ उदगयन पूर्वपक्ष
पुण्याहेषु प्रागपवर्तिनादक्षकालो नादेशे यस्मिन्क्षणे मकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मासा
स्तदुदगयनं । यस्मिन्क्षणे सूर्याचंद्रमसौ सह वसतः तत ऊर्ध्वं यस्मिन्क्षणे नयोरेवपरमो वि
प्रकर्षः स्ततः पक्षः पूर्वः यज्ञः ज्योतिश्शास्त्रे कर्मयोग्यं यदहरुक्तं तत्पुण्यमहः तेषां द्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ समासः अन्वयेनषामितरेतरयोगमाहविभक्तिः अतोयथाक्रमेसुसमुच्चितानामन्वयस्यसंभ
वतितेषुसमुच्चितानामेवांगत्वंतयेयसंभवः तेषुययासंभवेद्वयोरेकस्मिन्वाऽन्वयः ननुस
कृदुच्चारितस्याकृत्यमनेकधाऽन्वयः सर्वकर्मणामधिकृतत्वाद्यथादावर्जितेपदेइतरेतरयोगा
विवक्षायांचसमुच्चयासंभवेपियज्ञोतिः शास्त्रनिषिद्धमहस्तद्वर्जनीयंउदगयनपूर्वपक्षाव
नादत्यन्तोपेहतुत्वात्मंध्यंदिनाद्दूर्ध्वंमहणगवर्जनादित्याकुस्तनः प्राकृगृह्णगांवक्रोभावव्या
वृत्तिरस्तुअन्ह इतिविशिनष्टि ननुप्रातरगृहीतिंहत्वाहविनिवेषेदित्यनेनैवसिद्धेनसि
ध्यतिपूर्वकालनिषेधपरत्वात्तस्य अपिवसर्वमहः प्रातरगृहेतस्यानमितिवचनादपराह्णो
पिस्यात् कालइतियथान्यदर्शादयः कालाधिकारहेतवः तथायमप्युक्तः कालोऽधिकार
हेतुः नागमात्रमितिगमयितुं अतोन्यकालेकृतेकृतमेवनविगुणमात्रविशेषादशास्त्र राम०
वलायस्त्वेसिद्धेऽनादेशइतिशास्त्रांतरादेशस्यसंग्रहणार्थं तत्राविरुद्धानांविकल्पः यथा ३

विवाहेसर्वकालत्वंउपनयनेचपंचमवर्षादिः अहश्चाद्धानांसमुच्चयः यथोपनयनेवसंतादि
सर्वपुचेमुहूर्त्तादिएवंसर्वत्रअपवर्गेयथोत्साहंब्राह्मणान्भोजयेतः अधिकारत्रयोगेसममा
तययास्वहृत्स्वपवर्गान्ब्राह्मणान्भोजयेत यज्ञोपवीतिकर्माणिस्यादितिशेषः नित्ये विद्यमाने य
ज्ञोपवीतांतरप्रसंगात्सिद्धेः सोत्रतुयज्ञोपवीतकार्यसिमुत्रकृतरज्जुर्वासोवास्तरत्वंतगतेयो
ज्ञोपवीतांतरप्रसंगात्सिद्धेः कौशंवाग्रीवायांप्रतिमुच्यदक्षिणंबाहुमुद्धृत्ययज्ञोपवीतीभवतीति
तिः कौशंवाकुशविकारः कौशंवाग्रीवायांप्रतिमुच्यदक्षिणंबाहुमुद्धृत्यतस्याधस्तादवलवंकृ
तसोत्रकौशंवापाशाकृतिंकृत्वाग्रीवाशमासज्यदक्षिणंबाहुमुद्धृत्यतस्याधस्तादवलवंकृ
त्वायज्ञोपवीतीभवतिविन्यासविशेषयुक्तःस्मिन्द्वयेयज्ञोपवीतशब्दोवर्ततेतः तद्दर्शयत्युप
चारात् सव्यंप्राचीनावीतिग्रीवायांप्रतिमुच्यसव्यंबाहुमुद्धृत्यप्राचीनावीतीभवति एतस्मि
न्नस्मरत्वंतगगुरुपासनेगुरूणांवृद्धानामतिथीनांहोमेजप्यकर्मणिभोजनेआचमनेस्वाध्या
ययज्ञोपवीतीस्यात्तदन्यत्रयत्प्रकारेषुभवतीतिव्याप्यार्थंगृह्यशास्त्रविहितादन्यत्राय

४ नहुयमंगमितिनिवीतितानोक्तास्त्रस्मिन्नाम्त्रनिवीतितारूत्सन्नामाति॰ केचित्तायसान्व
धकामरुत्यत्रनिवीतित्वमित्रोतिवधकामेणेपनयोगदर्शनात तदर्थंचयीवायात्रतिमुच्येतति
स्तत्रविक्षिप्तनिवीतीभवेद्वीत्यध्याहर्वति॰ सर्वकर्मणामंगस्त्रानमनंत्राद्दोकर्त्तव्य॰ तदर्थ
तस्राह॰ त्रिगवम्यायाद्भिः परिमृज्जीवरुदकंविरंगुष्ठमूलस्तलेनपीलात्रगुष्ठफलतले ना
लोमप्रदेशाद्वदिःपरितऊंष्ठोमृज्ज्ञातात्रिः वादावम्युत्क्षिप्तोमुख्येत॰ सुगपद्भिमुखंत्रोक्षेत॰ पा
दोयुगपदभिमुखंप्रोक्षेदद्भिः एथकसत्रकरणापवेत्रिरम्यसत्राम्यांवेलक्षिणापंगमपितेकेन
क्षिणपंचपाणपत्रयवविज्ञपानपक्षत्वंइंद्रियाणयद्भिःसंमृशेततअंगुष्ठनामिकाभ्यांचक्षुषीअंगुष्ठ
प्रदेशिनीभ्यानासिकेअंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यांश्रोत्रेअपरस्पधिकारात्सिद्धेअभिशितिप्रत्यंगमवग्र
हणार्थइंद्रियाणीतिमामान्याकावपिघादयोः त्राकृएथगयहणाद्वाज्ञातीनांग्रहणे अयोग्यत्वा गीव
तमनस्त्राणकत्वात मनत्राणकत्वात त्वस्त्रसर्वगतत्वावसिद्धेति कायास्त्रपानेपारिशेष्या ४

त्रयाणामेव॰ अततः अत्युपस्पृश्यपगुचिर्भवनि॰ अन्युपस्पृश्यपरत्युक्तेपूर्वोक्तानांप्रत्येकस्पादि
संततःसुक्तं॰ उपस्पृश्येतिसिद्धेप्रतीतिपूर्वमप्युपस्पृशेनंअस्तीतिभ्रचेयितुंपूर्वमुपस्पृशेत
मपस्पृश्यप्रत्युपस्पर्शनंभवतितत्रसूसंतगृह्यते॰ आमणिबंधनाप्राणीप्रक्षाल्येतित्वरामर्शेत
स्तहवरितानांप्राङ्मुखउदङ्मुखोवाशुचौदेशेःसीनोदक्षिणंबाहुंजान्वंतरंकृत्वायज्ञोप
वीतीवाग्यतोहृदयस्पर्शिअनुत्साभिरफेनाभिरभिस्त्रार्थेनपादौप्रक्षाल्येत्येवमादीनामपि
परामर्शःसिद्धोभवतीतितेत्समुच्चयःपादप्रभृतिक्रियाविशेषणानिरपेक्षप्रवणातमुखमा
र्जनादीनानिवृत्तिः॥शुचिरितिककेवलंकर्माणहाव एव आचमनाहार्यप्रायत्ये सतिअथ
र्थमपिभवतीत्येवमर्थयज्ञोपवीतीभवतीतिवत॰ आसनस्यानसंवेशनान्युदेयेषुरंभेषु॰ कु
र्यादितिशेषः विष्णुपदिशानिनार्थप्रासानिआसनादीनिवचनस्पअन्ययावेय्यर्थात प्राङ्मु
खस्यप्रतिअभिमुखमीयातगच्छेदित्यर्थः पश्चादग्नेर्यत्रहोमस्यात॰ यस्मिन्देशेहोमोविधी
यते तत्रप्रधानमंगानिचयस्मादग्नेरुपविश्यकुर्यात्स्मादितिव्याख्यार्थंभवतिवत॰ सहशिरस्त्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ नशब्दः प्रतीयादिशेषः स्नातामहते नाद्याघस्नात्यकुमारमित्यादौ स्नानः इत्यवसिद्धेः शब्दः इति
गृह्यो त्मानमभिषिंचेदित्यत्र शिरस्याभिषेकार्थः तरथासेकमात्रमिदन्तस्नानमितिनशि
रस्या स्नात्रेस्नानं तुल्यवाविनिवगच्छइतिमन्त्रार्थः॥ दक्षिणेन पाणिनाकृत्यमनादेशे
कुर्यादित्यधिकाराग्निहेकृत्यमितिगृह्योक्तादन्यदपियत्कृत्यतदपिदक्षिणेनैवकुर्यादिसे हस्तेन·४
वमर्थं श्रोदशावलीयस्त्वात्रिहः नोदशादतिपदार्थस्य भावादेशेविनिवृत्यर्थययापरिदेया
दित्यादौ द्वयोः मंत्रांतमव्यक्तं परस्यादियहणानविघात· मंत्रांतमव्यक्तविनियोगाः परिमा
तस्य परस्येत्साकांक्षावगाददानर्थानुत्तरस्यमत्रस्यसेकः प्रधानस्यमंत्रबोधस्यार्थस्येति
द्वितीयः श्रादिश्वग्रहणादियहणं· यथासंख्येनान्वयः एषसूत्रार्थः मंत्रांतमुत्तरस्यादि
नाविघात· श्रव्यक्तविनियोगतः परिमाणातत्स्वार्थवशेनविनियुक्तं· परिमाणायुक्तंच
विघादिति· श्रविनियुक्तोहिमंत्रोऽन्यनयसंस्कृतः कार्यविशेषसंबंधाकांक्षः कर्मवि गमल
५

शेषार्थानां मंत्राणां सन्निधावाम्नायमानस्ततकर्मविशेषभाक्प्रतिपद्यते सन्निधिवि
शेषादपर्यवसानाच्चतस्मिन्नपिकर्मणियत्पदार्थप्रकाशनसमर्थो यः सतस्यैवशेषः
सामर्थ्यविशेषात्· यस्तुतत्त्वकाशकः सतत्कर्मवत्प्रतियः श्राशीर्वादेवयावोपयुज्यते
श्राकांक्षादिवशाच्चयत्तामात्रपरिच्छेदोमंत्रः ननुपरस्ययहणेनैवपरिमाण
स्याप्युक्तत्वादंतमादिनेत्यनेनकिमुच्यते· द्वयोर्मंत्रयोर्मध्यगतस्ययस्यपरस्याभिधानी
कोः न्वयोनकेनचिदपिगम्यते तस्यावश्यमेकानान्वयः कान्यान्वयातस्यानर्थान्तप
स्यवाद्वाभ्यामपितेनोपप्रकारेणान्वयोदृश्यते तस्यार्थकेनवान्वयः श्राकांक्षापूर्त्तेर
कत्वाश्चावगम्यतेः एतदुक्तंभवति उत्तरमंत्रादेः प्राक्पूर्वस्यवमंत्रोनान्वयाः किंचित्प
दमित्येकोर्थः उत्तरमंत्रादेः प्रागेवपूर्वमंत्रोनोत्तरादिसहितइतिद्वितीयः मध्यमप
दंकिंपूर्वेणाभिसंबध्यतउतोत्तरेणेति संदेहकल्पनात्लाघवाद्विशेष्याध्यवसायः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६ आस्यार्थस्य न्यायसिद्धत्वेन दोषः नैष्यापिकस्तत्र स्ववाक्यशेषात्सिद्धेन स्वरूपाकल्पयेत्· न्यायसि
द्धमेव ज्ञानायास्त्विवमर्थं नस्वाहा मा मंत्रा होमेषु· येण ठेन स्वाहांतास्तेपि स्वाहांताः कार्याः स्वाहासोमा
य पितृमते स्वाहाग्नेरित्यत्र न स्वाहांतता· आघेनैव कृतार्थत्वात्· पुरस्तात्स्वाहाकृतयोन्ये देवा उपरिष्टा
त्स्वाहाकृतयोन्ये इतिश्रुतेः॥ अधिकारात्सिद्धमंत्रांतइति व्याख्यार्थं· पाकयज्ञ इत्याख्यायः कस्त्वं का
ग्ने· संज्ञाव्यवहारार्थाः एकाग्निर्गृह्योग्निः एकाग्निग्रहणामन्याग्निसाध्यानां संज्ञानिवृत्त्यर्थः क
श्चेति सप्तपाकयज्ञसंस्था इति दर्शनात्तद्व्यतिरेकार्थं करणास्त्रांतरोक्तसंग्रहणार्थं च· तत्रर्त्विग्ब्रह्मा सायं
प्रातर्होमवर्ज्जं· तत्र तस्मिन्नेव पाकयज्ञे नान्यत्र· अतोमथितेलौकिकवान ब्रह्मा ऋत्विगितिश्रार्थं यान्वा
न इत्याघृत्विकृगुणानियमार्थं· स्वयं होत्रं· सायं प्रातर्होमवर्ज्जमित्यनुवर्त्तते· इतरथा सूत्रानर्थक्यात्·
तथाहि॥ सर्वहोमेषु स्वामिनो होमकर्त्तृत्वेन विधेयं· नित्यप्राप्तत्वात्सायं प्रातर्होमयोः स्वामिनोऽन्यस्यापि
कर्तृत्वाभ्यनुज्ञानार्थं सूत्रं तदधिकारार्थमेव हि ब्रह्मासनमनुक्त्वा इदमुक्तं· दक्षिणतो ब्रह्मयजमानस्य पत्नी रा.म० ६

मा सोब्रह्मा होमात्प्रागयेषु· अग्नेर्होतुस्तत्समीपागपतः आहोमात्प्रयोगसमाप्तेः कामंत्वपिय
मा सोब्रह्मा होमात्प्रागयेषु· अग्नेनेहोतुस्तत्समीवागपतः आहोमात्प्रयोगसमाप्तेः कामंत्वपिय
जंव्याहरेत्· यज्ञोपकार्यमितो ब्रह्मा ब्रूयाद्यत एव कर्मच्छिद्रे च ब्रह्मा कामं त्विति लौकिकस्यापि कर्मा
पकारिणो व्याहरणार्थं· अयज्ञियां वा व्याहृत्य महाव्याहृतीर्जपेत्· वा शब्दाद्यज्ञियामथ्यन्यथा सिद्धो
जपेन्मनसा व्याहृत यएवमहाव्याहृतयः इदं विष्णुरिति वा ऋचं· होत्र ब्रह्मत्वे स्वयं कुर्वन्नत्र ब्रह्मो
सनमुपविश्य छत्रमुत्तरासंगं कमंडलुं वा तत्र कृत्वा याऽन्यत्कुर्यात्· आयस्कल्पोयं· उत्तरासंगमुत्त
रीयं वासः अयोन्यादि तिब्रह्मोपवेशनात्सर्वं निवृत्तं यत्कर्म तदनंतरं विहितं यत्कर्मावशिष्टं तदित्यर्थः अत
एवनकर्मादौ ब्रह्मोपवेशनं कर्त्तव्यं हि इदं कर्मारंभस्यानंतरमेव वक्ष्यामः अव्याहृतिं यज्ञांगे व्याहारयंश्चेत्
त· हामांगः महाग्नेः परा ङ्मुखो न भवेत्· अंतरा च न गच्छेदित्यर्थः कुर्यादित्युध्याहाराः सिद्धं इत्
दितियदिप्रमादात्व्याहृतिं व्याहरेत्वा कुर्यात्तदा पुनः प्रतिमुखस्यात्प्रत्यागच्छेत्त्वमर्थः पाक
यज्ञसाधारणमिदं सूत्रं एवमुत्तरपरिभाषा॥ इति श्रीरुद्रस्कंदविरचितायां गृह्यवृत्तौ प्रथमपटले

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७ प्रथमः खंडः॥ श्री॥ ॥छ॥ ॥पूर्वभागे वेश्मनो गोमये नोपलिप्तसमदेशे लक्षणं कुर्या
त्। गृहस्याभिमुखे गृहस्यैकदेशे भागे पूर्वोपलिप्ते पि स्वयं गोमयेन कृतोपलिप्ते एवमुपलिप्ते समे देशे
लक्षणं कुर्यात् लक्षणं स्पष्टरूपमन्यतो वगंतव्यं पांसुभिः स्थंडिलं कुर्यादित्यर्थः। दक्षिणतः प्राचा
ग्र वा मुल्लिखेत् स्थंडिलं दक्षिणापरात्कोणादारभ्य प्रागग्रा वर्गी रेखा लिखेत् तदारंभाद्दीचीत
वसानात् प्राचीति स्मात् मध्ये प्राचीः पश्चिमेरखारंभादुत्तरोत्तराः कुलतः अपि सर्वप्रागपवर्गी उद गप
वर्गी वाष्टेन तियतः एवं सर्वत्रानादेशः तदभ्युक्ष्य उल्लिखितं स्थंडिलमद्भिरभ्युक्ष्य अग्निमुपसमा
धायः स्थंडिलत्यमध्ये अग्निं संमुखमभिमुखं निधाय जुवेति प्रयोगो यत्र यत्राग्नेः स्त्रग्नाहो
मार्थो प्यग्निं निधाय तेन तत्र तत्रोपलेपनोधे विनिधानांतं कुर्यादित्येवमर्थं यश्वासपि बलौतथ
सर्वत्र न होमस्य कुर्यादिति वचनात् होमार्थे न स्यात् इमं स्तोममिति परिसमूहतचेन निधाय राम०
मानस्याग्नेः प्रकीर्णानशकलान्समंततस्काभावं प्रापयित्वा ब्रह्मचं परिसमूहनं प्रागुपक्रमं ७

अग्रपवर्गं कुर्यात् निराकांक्षत्वात् चास्य विनियोगमात्रपरत्वात् नाध्येकपकल्पनायां प्रभुत्वं तत्
पश्चादग्नेर्भूमौ न्यंचौ पाणी कृत्वेदं भूमेरिति अग्निरनंतरमेव पश्चात्तराणि रिभिस्स्तं हितौ भूमिगतौ
वाङ्मुखौ हस्तौ कृत्वा इदं भूमेरिति जपेत् अन्येषां विदंते धनं अन्येषां विंदते धनं अन्येषां विंदते
वसुदस्तनतः अनयोस्तुल्यार्थत्वाद्विकल्पेन मंत्रांतत्वं तयोर्नियममाह वस्वंतरात्रौ रात्रिकाले वि
हितं यद्रात्रौ क्रियते तत्र वस्वंतमेवाऽनंतरं ब्रह्मोपवेशनं कुतः अग्नि निधानात्पूर्वं तावन्नोपवे
शनं दक्षिणतोऽग्नेरिति वचनात् परतोप्युपसमायपरस्समूह्यन्यंचौ पाणी कृत्वेदं भूमेरितिकृत्वा
प्रत्ययेन समानकर्तृकस्यात्तत्वात् अर्वांतरय यो कयत्वाव गते बोध्यद्रुपवेशनं दानांतु विरोधा
भावाद्ब्रह्मणः स्वब्रह्मत्वादुपवेशनं पूर्वोक्तानां सर्वेषां मतिस्तु रक्तो धार्यस्तत्रावच्छेदः कृतः प
श्चाद्भौ नास्तीर्य दक्षिणतः प्राचां प्रकर्षेदुत्तरतश्च अग्नेः पश्चात्प्रागायान्दर्भान्निरंतरानास्थं
डिलमुदगपवर्गान् प्रकीर्य दक्षिणतः प्रकाणानग्रेषु गृहीत्वा प्राचीप्रक्रम्य तथोत्तरतश्चक्र

८

पेत· यथाग्नेः पुरस्ताद्दर्भाग्राणि संगतानि स्युः अप्रकंप्यवा॥ पश्चात्तरणमात्रमेवेत्येकः कल्पः प्रदीप
क्रमं प्रदक्षिणमग्निं स्तरणुयान्मूलान्यग्रैः छादयन्नक्षंतं पंचेदं तेवा· अग्नेः पुरस्तात्पूर्वं ततो द
क्षिणतः ततउत्तरतः ततः पश्चात् उत्तरतस्समापनीयं· प्रदक्षिणमिति वचनात् मूलान्यग्रैश्छाद
यन्निति वचनात् उदगपवर्गमिति छादितानि स्युः ननु अथान्युक्षिप्य किमिति न स्तरणं छादयन्स्त
रणुयादिति स्तरणावस्थायामेव स्तर्यमाणावस्थायामेव स्तर्यमाणो छादनोपदेशात् किं तर्हि
मूलान्यग्रैश्छादयन्निति नेनैव सिद्धत्वात् पूर्वोपक्रमं प्रदक्षिणमित्यनर्थकं न· अन्यदपि यस्य
स्येति दिशं ततः पूर्वोपक्रमं प्रदक्षिणमिति ज्ञापनार्थं· यथाप्रति दिशमुपलिंपेदिति शमुपलिं
पेदिति अत्रापि स एकारणार्थत्वात् त्रैरोक्तं· अत्र तु प्रथमं दक्षिणतस्ततउत्तरतद्दत्यपि प्रदक्षिणा
शब्दस्यार्थीवगंतुं शक्यते इदं स्तरणं त्रिः कृत्वा पंचकृत्वो वा पूर्वसूत्राभ्यां विहितं सकृत्सकृ राम० ८
देव पितृयज्ञे पाषंस्तरणमन्वष्टक्ये द्वितीयमितरत्तृतीयमित्युपदेशः उपविश्य दर्भा

ग्रे प्रादेशमात्रे प्रच्छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ विति· उपविश्येति· इतः प्रभृति दर्भास
नार्थं प्रच्छिनत्ति न पाणिना ओषधिमंतर्द्धायेति गृह्यांतरे· अद्भिरुन्मृज्य विष्णोर्मनसा पूते स्थ
इति· ऊर्ध्वमुदगग्रे अंगुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च संगृह्य त्रिराज्यमुत्पुनाति देवस्त्वा सवितोत्पु
नाच्छिद्रेणावसोः सूर्यस्य रश्मिपवित्रैरिति मंत्रस्यापि त्रिरावृत्तिः अग्नेः छादयन्निति वचना
दुदगपवर्गे हि मूलैरग्राणि छादितानि स्युः प्रदेशांत्वतोऽद्भिस्त्वस्मीमितियज्ञांतरादुत्पुनाति· प्रा
चीमर्द्धीक्षिपति अच्छिद्रेणाववित्रेणेति संश्लिष्टयोः समुदायमाह· अभ्युक्ष्याग्रावनु प्रहरेत्· अद्भि
रभ्युक्ष्याग्नौ प्रक्षिपेत्· अग्नाविति उत्पवने; तु गते उगग्रे इत्यर्थः आज्यमधिश्रित्यानंतरतः कुर्यात्· अग्ने
रुत्तरे भागे स्थाल्या सहाज्यमुपनिधाय कुर्यात् किं कुर्यात् शास्त्रांतरात् रूप्य नेद्विरुल्मुकेनाभिज्वा
ल्य हस्तं दर्भाग्रं प्रक्षिप्य त्रिरुल्मुकेन प्रदक्षिणं परिहृत्य उत्तरतो बर्हिर्विनिदध्यादित्यर्थः दक्षिणान्वक्तो
... दक्षिणेन जानुनाभूमिगतः त्र
दक्षिणेनाग्निमदितेनुमन्यस्वेत्युदकांजलिं प्रसिंचेत्

ह्याग्न्योरंतरे उदकपूर्णमंजलिमवसिंचेत्· अनुमतेनुमन्यस्वेति पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः
होमांगानामप्युत्तरतः लेखावदः त्रिलिसेकः दृष्टानुगुणपात् दक्षिणकल्पनातेयतः देवसवितः प्रसुव
इति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेदुदकांजलिं प्रसिंचेदिति प्रकृते पर्युक्षेदिति· एतावदेव पर्युक्षणमात्र पर्युक्षणा
वर्जमित्यत्र होमांगं सर्वमंतर्भावयन् प्रागुपक्रमेदुदकांजलिं पर्युक्षेत्· सकृत्त्रिर्वा· सकृन्मंत्रममंत्रका॥
त्रिर्वा पर्युक्षेत् समिधमादाय औदुंबरीः खादिरीः पालाशीर्वा तदभावे याज्ञिकाः पंचदश समि
धोग्नावाधाय एकामुत्तरतो बर्हिषि विनिदध्यादिति लब्ध्वाहारस्याश्रांतराद् तेनरमप्रेरत्वेन माचरे
त्· अपरं जपित्वोपतिष्ठेत्त्र्यम्बक त्वा गां ध्यायंश्चेरूपाक्ष मारभ्याहूसेत्· तपश्च तपश्चेत्यारभ्य ब्रह्मणः पुत्रा
य नमः स्वेवमंतमंत्रस्य अपरशब्दो वाचकः जपित्वेति· जपन्नित्यर्थः विरूपाक्षोसीत्यस्य अपरस्म
इत्यपातित्वात् पौर्वापर्यानुपपत्तेः कल्याणशब्दोपवर्गवाचकः निरुक्तासो भूत्वा अपरं जपन् भूर्भु
वस्स्वरोमित्योंकारं परमात्मज्ञानमेवमस्यादिति ध्यायन्नित्यर्थः यथा सामर्थ्यमोंकारं स्वाव शीव ६

यित्वा विरूपाक्षोसि दंताजिरित्युक्तुमे इत्यर्थः नित्ये चैवं काम्ये चाह· प्रतिकामं काम्येषु· काम्य
ग्रहणमुपलक्षणं· ज्ञातस्याध्य विशेषवतां कर्मणां तेषु विशेषमेव परामृश्यपरमेव भूयादिति
ध्यायन्नित्यर्थः सर्वत्रैतद्धोमे च कुर्वीत· सर्वत्रेत्यस्यार्थ· एतदुपलेपनाद्युक्ति पर्यंतं सर्वप
दज्ञातं सर्वत्र होमात्मककर्मणि तत्तद्विशेषमपः प्रागेव कुर्याद्यानिधृतोग्नौ तस्मिन्नेव देशे क्रियंते ते
घर्येत्वोपादग्न्युपसमाधानांतस्य निवृत्तिः॥ ॥इति श्रीरुद्रस्कंदविरचितायां गृह्यवृत्तौ प्रथमपटल
स्य द्वितीयः खंडः॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ राम॥ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान्
कुर्वीत· ब्रह्मचर्यः वेदाध्ययनार्थानि गोदानादीनि च स्मृतिकारैरुक्तानि लक्षणया ब्रह्मेत्युच्यं
ते· तान्याचरन्नितिष्ठन्नेकां शाखामधीत्य अध्ययनप्रयोगमर्थाभिज्ञाय पर्यंतं पटुं गं परिसमाप्य गुरुगुरु
समीपं निष्पाद्य स्वयं गुर्वभिलषितद्रव्यमार्जयित्वा तद्गुरुं तर्पयेच्चोपन्याहृत्य समीप मा कुल गुरवे ब्र
चर्याय स्वात्तेनैव गुरुणा लंविवह स्नानं च कुर्वित्यनुज्ञातस्सदारान् कुर्वीत· यथा गुरवेऽनुज्ञा

१० ज्ञातोऽत्मानं प्रतिभार्या भवति· तथा कुमारीं संस्कुर्यादित्यर्थः दारानिति बहुत्वं पुंस्त्वे· क्विक्षिते आविष्ट
लिंगत्वात्· एवेति वा शब्दे केवा वृत्त्यर्थ ध्यापने· दत्त्वार्थं तु गुरुदक्षिणां दत्त्वाप्यनुज्ञामात्रादेव विवाहः स
हस्तं स्वेनेत्याश्वब्रह्मयविद्ध्याहरेति· दक्षिणां दत्त्वानोदनोदकपूर्वं दद्यामिषांत्रिंशदाब्दिकं तद्धिकं
पादिकं वा ब्रह्मचारिकं व्रतं· ब्रह्मव्रतं चरित्वा वेदं सकलमनधीत्यापि विवाहः अथवा व्रतमचरित्वा
पि वेदं सकलमधीत्यापि विवाह इति अस्मिन्व्याख्याने नार्थावबोधपर्यंतमपरा व्याख्या वा शब्दाध्या
हारेण ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वा इति द्वादशवार्षिकमध्ययनं के विदाहुः· षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं यु
रोस्त्रैविधकं व्रतं· तदर्द्धिकं सपादिकं वा ग्रहणांतिकमेवेति अस्मिन्मानवे श्लोके वेदत्रयोर्ध्वत्वेन षु
ड्विंशदादेकत्वात वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापीति व्याने नैवोक्तत्वात् वेदस्य सवशात् कालकाला गम०
पूक एवेति वर्णादिवर्णमप्युनरारंभमवेति तत्तुकमर्वाति विचारणीयं· ब्रह्मचारी तस्यापरा व्याख्या वे १०
दव्रतानि चत्वारि गोदानं प्रातिकमादित्यव्रतं महानाम्निकमित्येतानि गोदानं प्रातिकमादित्यव्रतं

महानाम्निकमौपनिषदमिति वा ब्रह्मव्रतं चरित्वा विवाह इति अस्यार्थस्यन्याय मत्वं के विदाहुः अ
त्वा वा पुरुषसंस्कारार्थीति नार्थ रनागानि पुरुषोद्देशेन विधानात्॥ अत अत्र तद्विधिपर्यवसाने नि
बंधनो यं व्रतस्नानोपदेशः अंध्यनविधिरपि नविचारपर्यंतः यागत एव तत्सिद्धेः अतस्तन्निबंधनाविद
स्नानावदेश इति तदिदं मीमांसकैर्न व्यतेवा कथंचापि सिद्धं कुर्वंतिति नारीमुखादेरूपसंग्रहणार्थे
आप्लवनं च युवन्याहृत्य गुरवे नुज्ञातः कुर्वीत तस्यानुकर्षणार्थश्चकारः आप्लवनं स्नानं समाव
र्तनं दारान्वतूनि वक्ष्येत्य ग्रहणमेयकप्रयोगार्थं अत एव कालो विधीयते उक्तमस्तु दारा धिग
तुरवलावनेकर्त्तव्यं तत्सुरूपस्य मंत्रानुसारेण पुरस्ताद्वक्ष्यते· आप्लवने पुरस्तादित्यारभ्याह· म
त्वाभिवादात्तु पाणिग्रहणस्य पूर्वं व्याख्याने· वध्वाः पाणिर्गृह्यते इति पाणिग्रहणं विवाहः वि
वाहस्य काले वध्वा आप्लवनं मंत्रलिंगानुसारेण कर्त्तव्यमिति तत्रार्थः तुशब्दो विशेषणार्थः प
हाप्लवनेन सिद्धं तथापि वध्वा उपस्नानं मन्त्रि आप्लवनशब्दः मंत्राभिदाहृति पूर्वमित्य

११ प्रवेमाप्लवनं पूर्वमंत्रद्योतितमुग्मार्थकं तेषां मंत्राभ्यामपि कर्तव्यमित्यर्थः अत एवम
न्यान्यशाखाभ्यामपि स्तुरवतक्षयोऽप्यगतिवात्र विपुरसंयुक्तमुदकं लक्षणायायेष्टिकमुग्मार्थस्या
दृश्यते· मुख्यमुग्मयाश्रयत्वात् नाचारा ब्रवीति विविक्तवाचि विविक्तकारकं पाणिग्रहणा
तिकर्तृकमिदमाप्लवनमित्यर्थः अमुमिति मंत्रे च पत्युः परोक्षवन्निर्देशात् प्ययमर्थो विज्ञा
ते अध्याहाराणि हेऽस्याख्यातमिति यदपि ह द्वे शन्यदाख्यात तदपि कर्तृत्वमिति किं तन्नांदीमुखं
कौतुकबंधनसंकल्पः स्ववमादि एवं प्रयोगः विवाहदिवसात्पूर्वेद्युर्नांदीमुखश्राद्धं कुर्यात
युग्मान्ब्राह्मणान्दर्भेष्वुपवेश्य नांदीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहा नांदीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
स्वाहा· नांदीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वाहाहुतिर्लौकिकाग्नौ भोजनार्थपक्वेन हविष्यान्नेन
वचरुतंत्रेण परिवरणानंतरेणाचाहुत्या गंधपुष्पधूपदीपवासोभिर्यथालाभं यथाविभ राम०
वसर्वपित्र्याभोजनं यत्वा युग्मिष्टसमीपं रुदगग्रेषु दर्भेषु दधिवदराक्षतमिश्रान् पिंडान्दद्यात् ११

ममंत्रेऽरुद्रगणपवर्यान्स्वाहास्थानेतृप्तिरस्त्विति विकारः एतन्नांदीमुखश्राद्धं॥ अत्र श्लोकः पुं
सिनामान्तचौलोपनयनपाणिग्रहेषु च अन्वाधाने तथा सोमे दर्शस्य प्रदर्यास्तं· इति कौवि
न्नांदीमुखश्राद्धं गामिनश्राद्धस्य प्रत्याम्नायमाहुः स्वधास्त्विति पिंडदाने मंत्रांतमाहुः ततः
पत्युर्ज्ञातयो वध्वाः स्वामिनमागतवरणां कुर्युः भारद्वाजगोत्राय पुमामहेश्वरशर्मणे काश्यप
गोत्रजां भवानीनाम्नीं धर्मप्रजार्थं वृणीमहे इति वधूयागोत्रे यथानामवरणां कुर्युः दास्या
मीति प्रतिवचनं ततः आप्लवनं कावेदत इत्यादिभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः पिष्टसंयुक्तेनोदक
न पत्युः ज्ञातयः शिथिलीकृतवस्त्राया वध्वा उपस्थमाप्लवयंति· प्रतिमंत्रममुमित्यत्र पति
नाम ब्रूयुः विष्णुशर्माणमिति वक्तः ततः पुण्याहवाचनं सर्वकर्मसु पूर्वं आमनरुपवेशना
र्यदर्भप्रवेशयेत· वधूमानातीततः परिस्तरणादि प्रपदांते आज्यसंस्कारानंतरमाज्यस्त्रुवं ब्रह्मश
मीपयागमित्रसत्वातं व सूर्यत्रमेरु तदंतो बर्हिषि निदध्यात्· दक्षतु त्रआग्नेः पश्चात् दृषत्सदो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२ दर्कुम्भयोः परिषेचने बर्हिर्भावः अहृद्यत्वात् प्रयदज्ञयानंतरमाहः अन्वारब्धायां स्रुवेणोपयातं म
हाव्याहृतिभिराज्यं जुहुयात्. अनुसाद्यस्य तूपवेशनवदक्षिणेन पाणिना दक्षिणांसान्निधाना
न्स्पृष्टवत्यां कन्यायां वह्निविनिहिते तत्स्रुवेणोपहृत्य संस्कृतमाज्यं भूः स्वाहा भुवः स्वाहा भुवः स्वाहा
स्वः स्वाहेति प्रतिमंत्रमग्नौ जुहुयात्. उपाप्तिं स्रुवस्य स्वरूपमध्वरे प्रसिद्धः ननु पुष्पावानित्यवाच्य
अर्थसिद्धत्वात् आज्यमित्यवाच्यं. आज्यं जुहुयाद्धविषो निर्देशः अविधेयवनात् अज्जुहुयादिति वा
वाच्यं वा च्यं वा कथं शेषात् योक्तिसिद्धेः इदं तर्हि प्रयोजनं यत्रोपघातमिति तत्स्पर्तिय त्राज्यप्रधान
इत्यं यत्र वायंत्र मनुक्ता … विधास्यन्ति तत्र तत्र आहुतिभिर्जुहुयादिति आलभनेयवदन्य
परभावितलक्षणमस्तानि । चतुर्थी भूर्भुवः स्वाहेति मंत्रः अन्वारब्धायामिति वर्तते अयं हो
मो नोपंश्ना…दिक्षिविते … समस्तानि स्वीति सिद्धे चतुर्थीमिति च … क्षरनिर्देशात् त्रिषवि राम० १२

वाऽहोमे चतुर्थी मात्रातिदेशः नु गोदानुग्रहणमनर्थकं गोदाने वा असिद्धवत्क
ल्पत्वानेनैवत्वात्. न तत्रैके शकदितिमात्रस्यातिदेशात्. अग्निरेतु प्रथम इति षड्
अपाणिग्रहणं च शब्दोऽन्वारंभानुकर्षणार्थः नाज्यभागौ न स्विष्टकृदाज्याहुतिष
नादेशादुपघातादिशब्दस्य चिनादिशब्दस्य चित्तादि आज्याहुतावुक्तौ पुनराज्यभागौ स्विष्टकृ
च नस्तः नाज्यभागौ स्विष्टकृदिति वक्तव्ये पृथग्ग्रहणं यज्ञान स्विष्टकृत चाज्यभागौ न स्त इत्ये
वमर्थं पद्याचा स्तुहोमेसो विष्टकृतामप्यनिवर्तावादेशात् तत्र प्रतिषेधाभावाद्येमना
देशदस्तुकंसर्वत्रोपरिष्टाव्महाव्याहृतिभिः सर्वत्रेति व्याप्त्यर्थं प्रतिकर्मविषेषु विहितं
कृत्वा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहेत्याज्यं जुहुयात् प्रयदीनवत्स्वेव प्रयुक्ताज्यलाभान्
रंभः प्राजापत्यया च. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति प्राजापत्यया च शब्दः सर्वत्रोपरिष्टादि
त्यस्यानुकर्षणार्थः प्रायश्चित्तं जुहुयात् प्राजापत्यं त्वेति वर्ततिप्रतति विपर्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२ स्येदं प्रायश्चित्तापेक्षा तत्र प्राजापत्यया त्वं वा आज्यं जुहुयात्ः संधानार्थमिति सूत्रार्थः
तदितरत्र तदिदं कृत्वा प्रायश्चित्तं संक्षिपत्योपकारक्षीणं तेन येनुपकार्यं नियुक्तं त्रयोत्
नैप्रायश्चित्तमेव नीतरितस्य पुनः करणं पदार्थविपर्यासे प्रायश्चित्तमेव नक्रमाये पुनरावृत्तिः
आज्यसंस्कारात्पूर्वं चेन्निमित्तं स्यात्तस्कृतत्राज्ये प्रायश्चित्तं कुर्यात्· उत्तरकाले चेन्निमित्तपरिज्ञा
नानंतरमेव वा कार्यं प्रसिद्धं जुहुयादित्यादि तत्रेणावाज्यमन्यनुगत्यदोवयेतद्व प्रायश्चित्तमित्येव
मर्थ· हुतस्याप्रकृतत्वात्स्वपदार्थतवस्तुकर्मत्वे वस्यात्· वहिस्वं तेनु आज्यपतं तेणपरिवरणात्
तेणावा प्रायश्चित्तहोमः तंवमध्येनुव्रतत्वंमंत्रमेवोपजीवतिमंत्रलिंगादपि सर्वत्र प्रायश्चित्ते नाध्य
गम्यतएव अयं मंत्रार्थः हे प्रजापते यास्त्वत्तानि निमित्तानि प्रजातानि तानि त्वदन्यो नकश्चिद
पि प्रतिसमाधाने परितारभूवः न पदार्थी कर्तुं समर्थः अतो यत्समाधानकामा वयं तुभ्यं गीव
जुहुमः तदस्माकमस्तु तत्समाधानावरयीणां धनतुल्यानां पुरुषार्थानां वयंस्यामितिमोभय्या १३

स्मेति· स्वद्रव्यत्यागलक्षणानंकर्मणां कालोस्येययत्कुसीदमिति होमः प्रायश्चित्तं मंत्रलिंगा
स्वपदांतवतकर्मलोपश्चाऽप्रत्वविंतत्रपरिणामातंत्रे· अयं मंत्रार्थः यत्कुसीदं त्वरणं तुल्यमवस्य
प्रदेयं अप्रदत्तमस्य यदि जन्मनियेन प्रदत्तेन निधिनानिधितुल्येमयमस्य सदने यथंश्चवरामितत्य
देवमिदमेवास्तु तत्कार्यकारणं हे अग्ने जीवन्नेवाहं ते तुभ्यं तत्प्रतिनिस्कृद यप्रतिनिसधानाय ददामीस
र्थः सर्वत्रांगस्येह प्रयोगसमाप्त्युत्तरकालं तयदि स्मरेत्तत्र न पुनः करणं नापि प्रायश्चित्तं प्रधानस्य त्वप्रा
योगात् द्विगुणमेवतदस्तु प्रधानस्येवेतुसांतस्य पुनरावृत्तिः बहुप्रधानके तु यस्यैव प्रधानस्यासा
गस्यावृत्तिन्नरिजस्वलाभिगमने दिवामेथुने ऋतुमारस्य संस्कारकरणे मेखलाधारणे संध्या
लोपवराधायनि प्रोक्तं प्रायश्चित्तं स्यात् अनुगतदोषदोषलघुत्वगुरुत्वापेक्षया तत्र नियमः य
याकल्पकालविच्छेदे परिचरणं तत्र बहुकालविच्छेदे आज्यतंत्रमिति भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वा
हा· पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा· पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा· सर्वं पाहि श

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८ तक्तो स्वाहा याहि नोऽग्नयः कहायापुनरूर्जा निवर्तस्व सह रय्या निवर्तस्वेति तिसृभिर्व्यस्त्य
हविर्भिराज्यं जुहुयात् इति आधायनिविधानं पुनराधानानिमित्ते तु पुनराधानं नैव कुर्यात् अग्निहो
दशाहं विच्छेदे द्वादशाहे ग्रामे वोपासनं होमविच्छेदः अग्नेरुच्छेद्य यात्प्रयाः जायाभर्त्रोः प्रवासश्चका
कज्वालनं सूतकादिस्पर्शः समिल्लाभश्चैतानि पुनराधाननिमित्तानि तस्य विधिः दिवा सुविप्रन
ल्तमेकभक्तमुक्त्वा ब्रह्मचारी व्रतः अपरेद्युरुपवासं कुर्वन् तपश्चतेज श्चेत्सादि ब्रह्मगाः पुत्रादिन
मद्यश्च नवं शतं कृत्वा कलश्चारसोपज पिल्वादेव कृतमस्येति वादीतस्येत्यतः श्राकृतयाः तपेतः
ततश्चोभयेद्रुमीमित्येताभ्यां जलमवगाह्य ब्राह्मणात्स्यात् चानश्चाग्निमनोगृहात् इत्याभयया
संभवश्रौतस्मार्त परस्य गृहाद्ग्निमाहृत्य यथापूर्वं तं कृत्वा आहुतिमिद्धे त्वा भूः स्वाहेति त्रिर्जुहुया
ततो भुवः स्वाहेति त्रिः ततः स्वः स्वाहेति त्रिः ततश्च प्रतिमंत्रेद्वादशाकृत्वः ततः श्चप्रतिमंत्रवि राम०
कृत्वः ततउपस्थाय नमस्कारांजलिं कृत्वा अग्निं हूते अग्नि मूर्धा नित्यादि गेनुनाग्नेरसागा १८

ति च ततः से चेद्वपेत अयो पदिरस्या अग्न आयाहि वीतये अग्निं वोवृधंतमस्ते अग्न अग्निसे दय
त्या ऽने शिवे शिव इति वत ऋग्भिराज्यं जुहुयात् सोमं राजानमेरो विहृक्तं चततउपरिष्टाद्धोमा
दिना त्रेव ध्यान्वारंभः अग्निसंस्कारत्वात् सर्वेषां प्रपंचानानां तेवा मद्व्यगानंतदृग्न
पश्च सायंप्रातर्होमान्तेयया संख्यं गोष्टकाष्यसत्कगानं अग्निधारणासंभवे अयं तेयोनिरि
ति समित्समारोपणं या ते अग्ने इत्यात्मसमारोपणं तु मय्यत्र लौकिकाग्न्नावयावरोहेदित्यवरोहणा
दि सर्वं पुनराधानविधावुक्तं दिवाहविषभोजनादि देवकृतत्प्रायं त स्मृत्युक्तोक्तंकृच्छ्रचांद्रा
यणाभ्यां विकल्प्यते अश्वं चिति वेगाः अकामकृते संतानसंभवे सत्यनुपेक्ष्य यामिदमुपेसायां तु क
च्छ्रः कामकृते चांद्रायणमत्रापरं मे तं कृच्छ्रचांद्रायणौ त्रेताग्निविषय एवागृह्याग्निनाश
पुनराधानविध्युक्तमेवेति गृह्याग्नेर्द्वादशाहविच्छेदे पुनराधानमित्युक्तं पुनराधानवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५ धेरत्रैव गृह्यसंगृहेचोपदेशः रत्याग्न्यनुगते मासादूर्ध्वं पुनराधानं ततः प्राक् द्वादशाहाद्
र्ध्वं शाखायनिप्रोक्तक्रमात् तत्त्रेणापाहित्र्योदशाहोमः ततः प्राक् तएवपश्चिरणात्रेणोति आत्स्य
तंत्रेणात्र कृतिर्विवाहः पश्चिरणातंत्रेणामोपासनहोमः वक्तंत्रेणां दर्शपूर्णमासो पशुतंत्रेणा
महकापशुः आज्यतंत्रेव रणास्यावृत्तिः तस्य प्रधानार्थत्वात् अयं लोपादालवनस्यापिसमा
नयामुमितिमंत्रलिंगात् भक्तसंवधार्यमार्गक्रान्तिपरत्वाद्द्यत्र वृत्तिः लेखावत — होमयोरपि
नपुनक्रियाहोमत्रयात्मकस्य मार्गस्यैकत्वादेकपत्नस्य चाक्रमणार्थत्वाद्द्वयवृत्तिः
शम्य्यलाजानानलाज्होमार्थत्वान्न निधानमाज्यतंत्रेणारंभावसंस्कारकर्मासंस्कार
कार्येण कर्तव्यमेव संस्कारार्थत्वात् नान्यैः होमानां प्रवृत्तिरूपरिणत होमानवर्जयित्वा प्र
धानत्वाद्द्ववतुवाव्याहृतिहोमानामंगत्वं तथापि दर्शपूर्णमासयोरथ्येतत्स्वकृतित्वात् सर्व गोव
सुप्रायुक्तानामुपघातादिस्तवनं एवं चोत्तोपनयगोदानेषु विविचनियमार्थं भविष्यतिप्रया १५

गमध्ये नाज्यभागाविष्टादेस्सर्वत्रार्यस्य विधाने सेतत्स्त्रयोज्ञकानामस्ता स्वागुक्तानां
मेवेति कर्तव्यतात्वेन नोपदेशात् प्रवृत्तिः न पुरस्ताद्द्वक्ष्यमाणानां हुत्वोपोत्तिष्ठत इत्येव मा
दीनामिति प्रकृतमनुसरामः हुत्वोपोत्तिष्ठतः व्याहृतिभिर्हुत्वोपस्थितोऽजयायपतीसहो
तिष्ठतः वध्वा दक्षिणपाणिं दक्षिणेन पाणिना गृहः न पतिकर्तृत्वे तत्स्यास्वांत आहुत्वेति
समानकर्तृकत्वे होमं प्रयुज्यते पश्चार्द्यतोन्वारब्धायां होमः पूर्ववद्वनान्वारभापुतिप्रणाहीर्मं
व्यावृत्तत्वात् अनुपृष्ठगत्वा दक्षिणतो वस्या यवध्वं तलिंगृहा यात् अनुसादृश्य दक्षिणेन व
स्याणिं गृहीत्वा नैवतस्याः पृष्ठदेशेन दक्षिणतो गत्वा दर्भे पुस्थित्वा कोणकोणात्तलिकाभ्यां हस्ता
भ्यां उपाद्वांस्य यं कुर्यात् पूर्वीमानां शमीपलाशमिश्रान् लाजाः शर्ष्यपिकृत्वापश्चात् पुरोहव
नादूर्ध्व रहेगत्वा विवाहदृतिवर्धमानतुस्तनिधानात्सापूर्वमेवलाजाञ्जन्यमुपाद्यशमीपला
गनसंसृष्टानशमीपलाशमिश्रान्त्रात् बर्हिषि शुर्पेनिधायति एतिनानि दानां सर्प्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६

णा दायाग्नेः पुरस्ताद्दुध्वमातातिष्ठेत· एवं सूत्र योजनालाजान् कृत्वा गर्भे निहितान् शमी
पलाशमिश्रानाय प्र्वं पूर्वदिक्संबंधिनाध्वमातातिष्ठेदिति· पश्चादग्नेर्दक्षिणेनु त्रमाक्रम
येतवर्धं दक्षिणेन त्रपदे नेममश्मानमितिपश्चादग्नेर्दृषत्सु त्रेसव्येन ध्यागिनांजलिं
गृहीत्वैव दक्षिणेन पाणिना कुरु गृहीत्वाक्षिप्याः पुलिमलेनस्वयमंत्रमुक्त्वाक्रमयेत्स
न्निधानान्नतिष्ठे दक्षिणेनेति प्रागुदीयामुक्रमयेदित्यत्रापि दक्षिणानियमार्थसहग
हीतमंजलिं लाजानां वध्वंजलावावपेत्भ्राता· वंधूभ्रातानावध्वंजलाविंतिवध्वासन्निधा
नात् शमीपलाशमिश्राणामंजलिंसमुद्दाकश्चित्· भ्रातुरलाभेवध्वाहितपीकश्चितपुरुष
आवपेतः सद्य हैतिसिद्धेकश्चिदितिपुरुषनियमार्थं· तत्साग्नौ जुहुयादविछिद्यांजलिमियंनारी
ति· प्रकृतत्वात्सिद्धेतमिति तमेवलाजांजलिंजुहुयात् पुस्तरणाभिघारणेनकुर्यादित्येवमर्थे· सीव
अन्यथाहि होमद्रव्यदर्शनात्तरंकास्यात्सेतिमावर्जं जुहुयादेवनमंत्रेन्द्रयात्पतिरेवमंत्रं आया १६

तदस्येवमर्यमग्नाविति प्रभृतेः ग्नाविस्येवमंत्र्यपरापोगविछेदंतकुर्वतावधूरंगुल्यग्रेणानु
हुयात्तद् [illegible] क्रमणांजलिं गृह्णीयाद्देवपतिः अर्यमणं पूर्वणामित्युत्तरयोः उत्तरयोर्लाज
होमयोरिमौ मंत्रौ· हुतेतेनैवगलादक्षिणमग्निंपरिणयेत्· कन्यलापितृभ्यः पतिरिय
न्नारीति हुतेतेनैवप्रकारेणपाणिं गृहीत्वानुप्रमुत्तरतोगत्वापाणिं गृहीत्वैवाग्निंप्रदक्षि
णं कुर्वन्वधूमनुगमयेत्· आत्स्यत्रयं दृषत्सुत्रत्य्यादि कुंभानांप्रदक्षिणांतर्भावः मात्र
ब्रह्मोदकानां बहिर्भावः पतिमंत्रं ब्रूयात्· अवस्थानप्रमत्सवं त्रिः मध्यमयाव्याहृत्तोऽर्य
र्यमणामितिलाजहोममंत्रः उत्तमायां पूषणमिति · अत्रतःस्तमाने बहिर्गर्भ्येण शि
ष्टानंनावास्य प्रागुदीचीमुक्रमयेदेकमिषइति· प्रकृतित्वात्सिद्धेअग्नाविति अग्नौ प
त्कसंतत्सर्वंतत्रैवसमापनीयं· प्रागुवामुत्क्रमयेदित्यस्यवगमनोपक्रमत्वात्तत्प
लाचतुष्समाप्तिशंतिकेचित्· तदयुक्तं· अग्नाविस्यनुक्तेपि अत्रांत्यत्वात्सेयहोम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१७ त्वात्तत्वाज्यप्रक्षेपप्रसंगात् परेणाग्निमोदकइतिवचनाद्गन्यथ्यमवश्यं भाजितत्वाच्च
त्यागमनस्य चवाल्पक्रमस्य घोतितत्वात् उत्तरः मर्णां छपत्सुत्राक्रमणावत्प्रतिमंत्रंसप्त
पदानिसंख्यासप्तपदीतिवधूमिक्षन् जपेत् मंत्रलिंगात् ईक्षकावेक्षणारयारोहणादुगा
नुमंत्रणान्यभिपूर्वाभिः वधू द्रष्टुमागतास्समंगलीरिति जपेत् सुकिंशुकमिति वधूंग्य
मारोहयेत् स्वैध्वनिमद्दस्थानेभाक्किन्निति जपेत् सुमंगलीरियंभागतास्पत्नीसहनि
र्दिष्टं तत्साहोवार्यः यथा महत्यध्वनिरथारोहणात्तत्सभयस्यानबहुत्वेवतत्योरावृत्तिः
द्दृष्टार्थत्वात् यास्सापिस्वागमावृत्ता विवाहसमाप्तरावृत्तिरिति गीष्टकावेक्षणानन्तरमा
हुः अपरेणाग्निमोदकोगत्वा पाणिग्राहकं मूर्धन्यवसिंचेत् ब्रह्माग्न्योरंतरेणागत्वा व
धूं च समंजंतु विश्वे इत्यवसिक्तोजपेत् पतिर्दक्षिणपाणिं सांगुष्ठं गृह्णीयात् गृह्णामितइति गीव
बद्धिः उत्तरेणोत्तरोत्तरमभिपाडने अथ यत्र दक्षिणमग्निं प्रत्यागम्य उपविष्टाहोमा २०

नांते कुर्यात् यथादर्शपूर्णमासयोर्वेदस्तरेणान्वारंभ॥ ॥इति रुद्रस्कंदविरचिते गृह्यवृ
त्तौ तृतीयपटलस्य तृतीयः खंडः॥ ॥प्रागुदीच्यामुद्वहेत् होमानंतरमेव प्रागुदीच्यां दिशि वधू
मग्निं च प्रापयेत् पतिः ब्राह्मणकुलेऽग्निमुपसमाधाय पश्चादग्नेर्लोहितं चर्मानडुहमुत्त
रलोमप्राग्ग्रीवमास्तीर्य वाग्यतामुपवेशयेत् विवाहगृहे गृहांतरेवाय दिक्त्रियादि गृहे विवाहः तदा
तु अन्यस्मिन् ब्राह्मणकुलेऽग्निमुपसमाधानांतं कृत्वा चर्मणि वधूमुपवेशयेत् पतिस्तमन
कालेनात्रवध्वा आदभासनं तत्कार्यकरणत्वाच्च मंत्राः प्रोक्तेन सत्रेः न्वारब्धायां स्रुवेणोपघा
तं जुहुयात् षड्भिर्लेखाप्रभृतीभिः संपातान् अवनयन्मूर्धनि वध्वाः अन्येनोदितानि नक्षत्रा
णीत्युक्तेः एवोपर्याच्छादितेदेशे होमः ऋगन्तः प्रयमोदयार्थः परिसमूहनादीनि कृत्वा याहृतिभि
स्समर्णां ताभिर्हुत्वा लालेख्यादिभिः स्वाहाकारांतैर्जुहुयात्स्वकृतेः सिद्धः न्वारब्धायामितिश्रुतः प्रतिमा
दृश्यार्थत्वात् प्रवेशनवस्त्वसौरवालं भत्र्योक्तत्वाद्यमितस्या पित्रादेः स्यात् सुवर्णेति सुवेणस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

या तावन्नयनार्थं इतस्त्याद्दक्षिणेन पाणिना स्यात्तदुपघातमिति अत्तु पयान्तव्याहृतिहोमे घादि
संपाता तावन्नयनार्थं उपघातं इत्यादि अक्ष्णापेन मलमेतयमपि न्यायसत्त्वेन परमेव तदर्थं हि आघोहोमेन
पितृत्वमन्यास्थ प्रयोक्तव्येकाग्राम्याऽतं हि सा: पित्रधीनत्वावान्त्वपितृवशेति होरिति क्वनात:
पित्रधीनत्वं सा लिङ्गापुत्रा चार्यस्य च संपाता डामपि न्युवगतत्वेन साधनात न व्यवयुक्तिः क्षयाते ने
बाव नय नं अत एव तु होमेपि न थेव नयादशानां होमानां संस्कारार्थत्वात् संस्कारस्य संपाता
वनयनद्वारत्वात्तद्दशास्वथ वनयनं अत एव च तुर्थीहोमेपि न वस्वात्त्वेन शास्त्वात्तसंस्कारस्य
हुत्वा संपाताव नयनं होमशिष्टसंपात प्रसिद्धेः प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य ध्रुवं दर्शयित्वा ध्रुवा
घोरिति पत्युर्मन्त्राभिवाद्य गुरून् गोत्रेण विसृजेघान कश्यपगोत्राहमभिवादयामीति वस्त्र
गोत्रमुक्त्वाभिवाद्य ध्रुवं दृष्ट्वा विद्धि यमं पत्नेन नावश्यं वदेत्तस्त्रयोप । गृह्ये होमादिवाद्य गानां न ग्रीव
कुर्यात्स्याह गोदक्षिणा होमं त्र यार्थमस्मिन्काले त्र गादया अत एव त्रिघपिहोमे घेक

एवं वृत्ता स्त्रार्थं अस्मिन्काले न विवाहक त्रेत इति स्वस्त्ववध्वा: प्रदातार्थं प्रदध्यात तस्य विधि
मेक्रमानुसारेणाभ्यर्के प्रति गृहीष्यन्नित्याम्नायवक्ष्यन्ते आगतिरिव्यक्त यदा विवाहार्थं वध्वा
गृहमागतास्तदत्पथ: त्रिगन्त्रक्षारलवणादुग्ध मिति कर्त्तया नो मत्हृशय्यानां ब्रह्मचारिणोद्य मा
र्दर्वे नियम: स्तदिनप्रभृति त्रिरात्रं दुग्धमिति ग्रधृतमारं पिप्पाकादि सर्हि कस्याशय्यायंत्री पुग
र्वे नियम: स्तदिनप्रभृति त्रिरात्रं दुग्धमिति ... ... हविष्यम
वीयातां निवृत्तमैथुनौ परस्परमन्यतःश्चैतिमादो स्वन्याप्या पिव्रतविशेधिना वर्त्तनार्यं हविष्यम
न्नेयाजप्यान्नपाशनेत्समाविति ध्वा नाम व्रयात त्रिरात्रं भोजनकाले घाहृतमन्तमो जनका
लेघ भिमृशन्नपित्वा भुक्तोच्छिष्टं एवं ध्वेदघात्सा वा ग्नीधातल खाहा मं समाप्यं वधूं सुकिं
शुकमितिरथ मारोप्यामिन स्व गृहीत्वाभयस्थानेमा विद्नितित न वं ध्वदत्सा वा ग्नीधाते ले खा
हामं समाप्य वधूं सुकिंशुकमितिरथ मपिवा स्वयं गृहे प्रविश्य देह गावदनित्रपित्वा शय्यामुप
विश्य वधूमीक्षमाणा इहधृतिरिति जपेन्मन्त्रलिंगात त त्रिरात्रं सह शय्यीयातां तत आह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९ ऊर्ध्वं त्रिरात्राद्व्रतस्य भिरा स्यं तु हयाहुतिर्भिर्त्वाममस्त्वाभिहुत्वाग्निप्राप्य क्षांति रिस्यवमादि
भिः स्वाहाकारांत हुत्वा नवरूपाता: महत्वव्याहृतीयर्याद्विषः सहहशयनस्य हविष्यमन्त्रमित्येतस्य
प्रकृतत्वात् त्वचक्षुसायमाद्यमित्युक्तं उरकयूपाघानात्र स्नानाय्याभ्यस्यात् तत्ते नोत्कर्षगान
त्वामात्त्वावृयेत संहृशिंभ सपतित्वयमंयत्नो प्रो ततो वपरद्वयगातनं तं कृत्वा प्रहाराभीतयतः
ततोयथा यस्यात् नव्रतिहोमं सोध्यमेदास्यतेयथा यत्किंचकेयास्माध्यमवृंदहोमत्रयात्मक
मनुतिष्ठानीलिवर्ष्य. जनकालेदक्षिणेन पाणिना पस्यमालभेत विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति
सत्वासुपांदायादिति त्वस्यां विपक्षस्याययगमदर्गयिदंश्रोयासनहोमनुक्तेद मन्त्रं . रजोद
र्शनाद्यनत्रमृतिषोडशरात्रमनुकोलः योदिराश्चात्मस्तिथमागरजस्यात् तद्दानंगमेवाहविधा
त. चतुर्थभाग इति किंचित. समनासायामिति. सम्यगवस्थायां वक्ष्यामित्यर्थः कासाव स्यानासा गौव
माघाश्च तस्त्रोनिवा: एकादशीत्रयोदशी विरोषाः स्तुत्यस्तादशरात्रयः युग्मासु पुत्राजाय १९

तस्त्रियो युग्मासुरात्रिषु एवमादिस्मृचिताः संभवे गर्भधेहीति सम्यगालोच्य सुहतादिमि
युन्नाभवेत. इति रुद्रस्कंदीये गृह्यवृत्तौ प्रथमपटलस्य चतुर्थः खंडः॥ ॥यस्मिन्नग्न्यापा
णि गृह्णीयात्मगृह्यः। पाणिगृह्णीयादिति विवाहकर्मणा वक्ष्यंते. व्यवहारार्या हिसंज्ञा एवं
चहिंदादृष्टनुनिर्माणत्वात गृह्यस्य विवाहो वस्थायां गृह्यवाकभावात. ब्रह्मानस्यान्न
गादिक्षिणातिलिंगातः यस्मिन्वोत्पांसमिवमादध्यात यस्मिन्नग्नेब्रह्मचारीश्चत्वांसमि
धमादध्यात सवा गृह्यः अस्मिन्तस्त्रमतिसायंप्रातर्होमादीतिस्तु: गृह्यएवविवाहः निर्म
थ्यावा पुराणस्तोनर्हुकः उक्तस्य वप्रकारद्वयस्य स्यरुत्वतिनियमो स नगृह्यात वा शरः शा
स्त्रांतरास्या विरोधो त्रियागागदः संग्रहणार्थः पुराणः परलोकहितपरः अनर्हुकः इहजन्मवि
ज्ञहिभावकारः अवरीपाद्यानयेत अत्र पपविक्रिया यादग्नेर्वाबहुयाजिनोवागारातरु
द्रवन्निवृहृदेवपूजकस्य बहुदातुर्गृहादानयेद ग्निंविवाहे कांतीअंसोसामिंव बाधातुसा

यमाद्युत्सुपक्रमं परिचरणं· चतुर्थीहोमानंतरं यस्मायं कालः समारम्भान्नावसमाप्तेरा
२० मपरिसमाप्तेर्धानकालाद्धावरणामनुष्ठानं कुर्यात्· परिदृष्टत्वधिकारेऽप्यस्मिंस्तत्रातो ना
तरं वा ह्यरणाभोजनं त्रैत्वात्समिधं हायोर्टिक्वेनयोरपिपक्षद्वयोः सायमाद्युत्सुपक्रममेव
आगमस्तमयोदयाभ्यां प्राद्युत्कृत्य· प्रज्वालस्समीपकालेऽस्तमितेहोमः· अस्तमयानंतरमेवहोमः
उदितेवानुदितेवा· संध्यायामेव· हविष्यस्यान्नस्याकर्तेरचस्यप्रक्षाल्यजुहुयात्पाणिना· हविष्य
स्यमापपरकोद्रवादिव्यतिरिक्तस्यलवणाघसंयुक्तस्यपेषूके· पुविद्वामपुसाधनतया श्रित
स्यदूनस्यपुष्ठी निर्देशात्तेरकदेशस्यसाधनतयोपादानं नयक्तावस्य स्पष्टस्तस्योपादा
नं अतः पाकधर्मानिस्पृहतरप्याशंकास्यात्· दर्शपूर्णमासोदेर्शनात्· अकृतपक्वे तु कृत्स्ना
नायानेवतंडुलांस्त्रिः प्रक्षाल्याणुहपर्वमात्रप्रमाणमाहुतिंहोमसमाम्नात्· वस्मप्राप्ताया गौत
गोर्विधानं दधिचेत्तयावाक्रमेनचेदितिसिद्धवच्चपदेशः शास्त्रांतरविहितस्यापिद्रव्यस्यसं २०

हणार्थं· अतश्चान्यमपिद्रव्यंप्युग्रहणादतेतरसंयोगाद्व्युदासार्थस्तत्कालत्वाद्वाकंसेनविकल्पः
अग्नयेस्वाहेतिमध्ये· अग्निमध्यतूष्णीं प्रागुदग्वामुत्तरं· मंत्रमनुच्चरन्मनसैवप्रागुत्तरादिशि
द्वितीयां जुहुयात सायं प्रातर्होमसमासाध्वलाघयाकयाचित प्रातस्तूष्णींधर्मस्यप्रजायतावसोधार
गणात प्रजापतयेस्वाहेतिमनसामास्मं जुहुयात· प्राजापत्यस्मनसाजुहोतीतिश्रुतेः तूष्णींधर्मत्वंप्रजो
पतेः याः प्रागुदग्वीत्याहुतीर्दर्शपूर्णमासयोरानयेस्विष्टकृतयदति मांमंत्रजुहुयादितिकेचित्·
नरयुक्तं· वक्ष्यमाणस्य सिद्धवद्व्यपदेशायोगात्· असाधारणाशब्दाभावाच्चपक्षाद्विधानादेवांत
ग्लेसिद्धे उत्तरात्रितियत्रैयत्रैकाहुतिस्थाघते तत्रतत्रैवएवोत्तरस्यादित्येवमर्थं· सूर्यायेतित्रिधातः
प्रर्वास्त्रयायिस्वाहेत्यग्निमध्ये· नत्रपरिसमूहनादीनि· पर्युक्षणावर्जं· बहुवचनमुपरिणहो
मानांसमिदाधानादेश्च निवृत्त्यर्थं· समंतात्परिषेचनं पुरस्तादुपरिष्टाच्च पर्युक्षणावर्जमुत्तरा
हुत्यनंतरं उभयत्र समिधमादध्यादित्युपदेशापूर्वाहुतेः पक्षेऽमिलिके चित्· यत्राजुहुयादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१

त्येक· गृह्यः पत्नीगृह्योऽग्निर्गृह्य इति सिद्धं सायंप्रातर्भूतमित्युक्तं ॐ मित्युच्चैर्ब्रूयात् भोजना
र्थमोदनसिद्धं भोजनस्य कालस्य परं तत्र त्वान्न पूर्वाह्णेति नियमः कालोपलक्षणार्थं च अस्य त्वपि
भोजनार्थे लेपाके पाककृत्याभावे सेव तस्मिन्काले होमः सायंप्रातरिति रात्रावहनि वेत्यर्थः प्र
कृतितस्मिद्धं वचनं परिक्रमणात्वे पुकाल प्राप्तिर्भास्तीति द्योतनार्थः पचनकर्तारि भूतमित्यु
क्ते गृहपतिरोमिति ब्रूयात् साक्षान्नमस्त इत्युपांशु ब्रूयात् इत्यनुवर्तते हविष्यस्यान्नस्य जु
हुयात् प्राजापत्यं स्विष्टकृतं च प्रजापतये स्वाहेति मनसाग्निमध्ये पश्चिमार्धे तत्रैणाश्क्रु
तितः सिद्धे हविष्यस्येति हविष्यभोजनेनान्नस्य संस्कारप्रयुक्तत्वात् नापि होमस्त्वारंभ्य
तेतितन्निवृत्त्यर्थमन्नस्येति तंडुलनिवृत्त्यर्थं प्राजापत्यं मा भूत् स्विष्टकृतं च प्रजापतये स्वाहेति मी
नसाग्निमध्ये अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रागुदीच्यां जुहुयात् बलिन्नयेत् बहिरन्तर्वा चेतु नि शौव
धीयवक्ष्यमाणप्रदेशेषु निदध्यात् गृह एव गर्भगृहात् बहिरन्तर्गृहे वा चतुर्गृहीत गृहणात्वा २१

त्रिचतुष्पथ्यार्थमाह्वानं तेच सकृदेव परिषेचनं प्रत्येकमिति केचित् मणिकदेशे उदक
धारणासमीपे मध्ये द्वारि गर्भगृहस्य वंशग्यामनुरायन समीपे वंवे वा प्रवस्करसमी
पे पुरीषावस्करः वाशब्दो विनिवेशार्थः कयं शय्यामनु नक्तं क्रमनु मनुदिवो दशो विलादि
वतो विलाद्य अयमत्त पं अन्विति वर्तते अयोति वक्ष्यमाणानां सर्वेषां बलीनां एष एव दे
शइत्यर्थः प्रत्यमस्यापिय्यणाः समपः तत्समीपे एकैकमुभयतः परिषिंचेत् आदौ बलेरभा
वात् पय्येकशब्दो नन्वयादिमितः सेवनमात्र खिन्नो बलिं निधाय प्रागुपक्रम प्रदक्षिणं परिषिं
चेत् शेषमद्भिस्सार्द्धं दक्षिणा बलिं नयेत् बलिस्थानस्योपरि शेषमन्नमद्भिस्सह तत्पस्पदक्षि
णतः प्राचीनावीती पित्र्येण तीर्थेन निनयेत् फलीकरणानामयपामीवामस्वेति विश्राणि
त कणागुदकमोदनावस्रं सर्वमिश्रीकृत्य विगतश्रमः तियोऽत्र यं ब्राह्मणायदत्त्वेत्यस्यान
तरमिवत्यर्थः तस्यास्तयस्य प्रागुदीच्यां दिशि निनयेत् पृथिवी वायुः प्रजापति विश्वेदेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२

आप अवधिवनस्पतिभ्य आकाशः कामो मन्युर्वा रक्षोगणाः पितरो रुद्र इति बलिदेवता
ठि उक्तामावलीनां यथा सख्यमेता देवताः कामो मन्युर्वेति पूर्ववद्विनिवेशः तस्मै तु कुर्या
तः तच्छब्दोऽवधारणार्थः बलिदेवतान्येन तु तस्मै होम इति होमे पि प्राजापत्यं मनसैव त
स्मात्प्राजापत्यं मनसानुद्रवतीति श्रुतेः कुर्यादिति · मनोव्यापारमात्रार्थः पृथिव्यै वाय
वे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यः आकाशाय कामाय मन्यवे र
क्षोगणेभ्यः पितृभ्यो रुद्रायेति चतुर्थ्यन्तं मनसा स्मरन् बलिं निदध्यात् · सर्वस्य त्वन्नस्ये
तत्कुर्यात्सर्वस्येति शाकमांसादिपरिग्रहणार्थं इतरयोदानस्य वस्मात् · प्रकृतोऽ
पास्मात्प्रार्थः पृथिव्यै वायवे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो नहोमे दर्शनात् अन्नस्येति प्रदनीय
स्य वशाद्व्यवकारार्थं भोजनार्थस्यैव दृश्यप्तिर्मांसादिचरोः कुसरस्थालीपाक इत्याद
यश्चेत्यर्थः एतदिति: सकलवैश्वदेवकर्मपरामर्शार्थं · इतरथा हि प्रकृतत्वात्बलीनामे

श्रीव
२२

वविशेषस्यात् · कुर्यादिति · अतग्नेरपि लौकिकाग्नौ करणार्थं अ सकृदेकस्मिन्काले सि
द्धे सकृदेव कुर्यात् · रात्रौ च हि · यदि पाकावृत्तिस्यात्तदैव कुर्यात् · बहुष्व चेयद्गृहपतेः यु
गयक्रमेण वा यदि बहवः पाकास्युः तदा यद्गृहपतेर्भोजनार्थं तस्यैव कुर्यात् · यदा गृहपते
रपि बहवः पाकाः तदाप्येकस्यैव सर्वस्य त्वन्नस्याग्नौ कृत्वाग्रं ब्राह्मणाय दद्यात् · स्वयं कुर्या
त्सर्वस्येति अहविष्यस्यापि परिग्रहणार्थः · अन्नस्येति पक्वापक्वलक्षणार्थः अथवान्ननिवृ
त्तये · अपक्रमेण वा यदि बहवः पाकास्युः तदा यद्गृहपतेर्भोजनार्थं तस्यैव कुर्यात् · यदा गृ
हेग्नाविति लौकिकाग्न्यर्थं तु शब्दो विशेषणार्थः न पूर्ववदेकस्यैव · किंतु सर्वेषामेव पक्वा
न्नानां किंचित्किंचिद्धविर्लौकिकेऽग्नौ आहुतीर्निदध्यादित्यर्थः भोज्य
संस्कारार्थमेतत् · अग्रं ब्राह्मणाय दत्वा स्वयं कुर्यात् · अग्रं च यं ब्राह्मणाय तत्रोवगति
रेभ्यो यथाक्रमेणोपलक्षत्वात्प्रतिवर्णमविश्रेयसे प्रमेदद्यात् · अयं चार्थः सर्वान्वे स्व

23 देवभागिनः कुर्वीतेत्येवमादिवाक्यान्यालोच्यन्यायमुक्तः अवश्यकार्यमेतद्दानं यदकस्य यथा
सेनवंतस्त्यानान्नविरोधेन चतुष्पत्रमिहैदत्तेति यथा संभवमात्रेनिवृत्ते स्वभोजनाभ्यनुज्ञाना
र्थन्नावश्यं तेषां भोजनं परिसमाप्तिः प्रतीक्षेलोयतिदत्वेति समानकत्वकत्वं स्वभोजनेनित्यसं
बंधार्थं असति स्वभोजने नावश्यं कार्यमेतद्दानमिति अमत्यपि स्वभोजने सर्वकाल साधार
णे नये भ्योवश्यं दानमुक्तं सांतानिकयक्ष्य माणामित्यादिना तेभ्योदद्यादेवस्य यगृहाणमा
त्मन एव नातर्या नियमेन संभवस्यति भ्यानागत्वागतेस्सहापि भोजनं तथा भायोयाञ्च
पिग भिर्णपा गोगिगयाश्च स्वस्यायास्तु स्वभोजनानंतरमेव भुंजीतेति वाक्यशेषात्सिद्धं कुर्यादि
तिवचनं सत्कारमपि तेषां कुर्यादित्येवमर्थं स्मृत्याचारसिद्धस्य सवनमेतत्त्वं· व्रीहि
प्रभृत्यायवभ्यो ययेभ्यो वा व्रीहिभ्यः स्वयं हरेत· सायंप्रातर्होमयजं स्वयंहोत्रमिति कर्त्तुर्नि
यमप्राप्ते व्रीहिसंपत्तिप्रभृतियव संपत्तिप्रभृतिवा पक्षमासेषु स्वयंकर्त्तृत्वं नियम्यते· ह

श्रीव
23

नैदिति महोमस्थवले कपलक्षणार्थं· हिरूर्क्तिं पटलसमाप्तिद्योतिका॥ ॥इति रुद्रस्कंदकृ
तायां गृह्यवृत्तौ त्रयमपटलस्य पंचमः खंडः॥ पटलश्च समाप्तः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥
उमामहेश्वराविजयततराम्॥ ॥छ॥ ॥राम॥शिवराम॥ ॥पार्गिमासोपक्रमं दर्शपूर्णमासौ·
नस्य अक्रेगादिधानादधिकारानुक्तश्च· सायंप्रातर्होमवन्नित्यावेतौ तद्वदेवाधिकोरेकश्च
यावज्जीवंपीकत्वात्र यथावदाधानश्रुतौ नंतरं ब्राह्मणभोजनं सूर्याचंद्रमसौ यस्मिन्नक्षत्रे स
भवतः सवर्शः यस्मिन्नक्षत्रे चंद्रमाः पूर्यते स पूर्णिमा ध्येदिनादूर्ध्वं मसामिमध्ये विनाज पूर्वमा
सोक्षणास्ति असौ कालो लक्ष्यते· अत एव तत्कालवर्त्तिना प्रयोगाः कुर्यादित्यर्थः वक्ष्यमाणास्य
त्रहयेनर्वामहेपार्णमासोपक्रमो विनिमध्येमगणं कायामपिदर्शनियमार्थमुपक्रमस्यापमहाण
पक्षत्वात· एवमायमाहत्युपक्रमं मित्यत्रापि द्रष्टव्यं समाप्तिव कारग्रुकानिदानं तत्प्रयमस्य दशार
भ्यमनं तयेवमेवसमाप्यमस्कानामस्कुर्यात· दर्शा चेत्सर्वमुपपद्यत पार्गिमासे नेष्ट्वाय तां कुर्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७

तःपतुर्था होमानंतरं यदिदर्शः पूर्वमागतश्चेत दादर्शकालात्पूर्वमेव पौर्णमासं हुत्वा स्वकाले कुर्यात
अकुर्वं पौर्णमासीमोकासे इत्येके॰ स्मृ॰ अपराह्णे स्नात्वौपवसथिकं दंपती भुंजीयातां॰ स्नानम
पिमध्यंदिनादूर्ध्वं एवकर्मागतयज्ञतीयात्सर्वमहकपवस थ्यंतस्हयौग्यंयत्ना स्त्रांतरदृष्ट मशनी
यंतदौपवसथिकं॰ तदुक्तं॰ माषमांसमात्स्यनाश्नीयादिति॰ मानस्तत्स्युपावस्त्रयसीव्रज्ञां विंदते॰ मा
नर्दतव्यज्ञपिः विंदंते लभते॰ काम्यो भवत्यसाधुकोप्यौपवसथिकं भुंक्ते॰ काम्यः प्रियदर्शनः
असाधुकः क्षुत्पिपासोरहितः तस्माघत्कामयेत तद्भुंजीत॰ यदि कृतयज्ञादीनां तदौपवसथिकं भुं
जीत नित्योदेवानुषंगिकत्वं स्तुतिमात्रं वा त्वराक्तो गृह्यरास्यसर्वाह नियमार्थत्वात्॰ यतो गग
प्राप्तस्यायं न्नियमः अतरुपवासे पिनवै गुणपंनात्रेत्यमासेरत्॰ व्रतविरोधि मधुमांसमक्षणा
दिनकुर्यात॰ आग्रयोगसमासेः प्रातराहुत्वा दर्शपूर्णमासोकर्तव्यमिति शेषः अनयोः पूर्व गीव
सुरुपक्रांतत्वात् प्रातराहुतेश्च सर्वमहः प्रातराहुतेस्यानमित्यास्तमयातकालान्यनज्ञा २८

नातप्रातराहुतिः पश्चात्स्यादिति तन्निवृत्तये पूर्वं ब्रयन्नियम्यते न्ह्वविन्निर्वपेदमुष्मैत्वाजुष्ट
मिति देवता अयं सकृघजुषाहिस्तत्क्ष्णीमिति॰ यदुविशशा स्त्रांतरप्रतिज्ञातं व्रीहितंडुलायवतं
डुलायतत्याशिनाशृही त्वामुष्टिपूर्णमिगनेयत्वात्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेत॰ उक्तं न प्रक्षालनं॰ प्रक
तत्वात्मिद्धे देवेभ्य इति अन्यत्रापि यद्देवेभ्यः प्रक्षालनं त त्रिरेवत्येवमर्थं॰ यद्योपासनहोमे॰ अ
यप्रस्नातनं स्यादु स्यतेः हिमनुष्येभ्यः भोजनार्थपाके द्विः प्रक्षालनं॰ असत्स्यापि पाके यत्र प्रक्षा
लनं विहितं तत्रापि द्विरेव सकृत्पितृभ्यः श्राद्धार्थे अन्वष्टक्यादौ याः सत्पपिपाके पूर्ववत्॰ अथयत्र
कृतमाह॰ मेक्षणेन प्रदक्षिणमुदायुवं अयसे॥ मेक्षणं दर्वी॰ यथा यद्विवेषमुदकस्य बावहि
र्गमनं न भवेत॰ तयोरायुवं अयप्रकृतमाह॰ मेक्षयेत॰ यदि बहिर्गछेत् ययोरोज सहत्य
पश्चात्सिंचेत् तघुज्जरुह्णगांक्रियेत तस्य रूपनिनयेत्। ययोरोज सहृतिश्रुतेः॥ अस्मिन्का
लपरिस्तरणामात्र्यसंस्कारंच संस्कारापेक्षत्वात्॰ श्रुतमभिघारयेत तस्याह॰ श्रुतम

२५ भिघार्याभिगृह्णाम्युत्तरतः अभिघारयेत स्रुवेणाज्येनाभिघारणं सर्वेषामपि वं हवींषि सर्वाणीति प्रा
प्यर्य एवं निर्वापादि हवींषि श्रतिभोजनाय स्थाल्यां च क्रमशः स्थाल्यां यथाकरणं चैवं निर्वापार्थं न
हितेषु पाकार्थस्थो स्थालीमेव दृष्टिविष्टत्वं तादृशाभावात आपासनवत्स्वदेवहोमयोरपि स्कंद
शास्त्रेवरे वतादेशेनोपासनं तस्येति षष्ठीनिर्देशात अतसायोरपि पाकार्थस्थाल्यां न हि वि
दुर्वोहिपसायमाधानीयर्यः कौरसस्य वकृ बपुत्वब्वनात सर्वाण्येव होमांगानि साधानि
श्रात्यचरु यजुषाविध्याति बर्हिषी निसिद्धवनिर्देशात् उत्तरेणाक्ष्यायामेव तयास्तर
णायथा तत्वा आसादनसंभवेत इतरेतरयोगाच्च हविस्सादनाय स्थालीयामेव अतः सर्वे
षांसादने बहुवचनात् उक्ततो स्वबहुविषयत्वेन मयितुं अतो विवाहादिष्वपि होमांगा
मेव सादनं न्यायासनादिपु पश्चाद्भावादुत्तरतः समावेव एव सादनं बहुवचनाच्च तु
प्राकृपर्युक्षणात एवं प्रयोगक्रमः आतरानुहुतिं हुत्वा ब्रह्मोपवेशनांतं कृत्वा वक्रमश्रयित्वा पार्
श्वात् राम० २५

स्त्रीयदर्भेषु पवित्रपत्राज्यं संस्कृत्य अभिघार्योत्तरतः सर्वाणि सादयित्वा परिषेचनादि प्रपदी
ते कुर्यान् रक्तस्राहः महाव्याहृतिभिर्हुत्वा आज्यभागौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पंचावं
तेन गृणांजामदग्न्यानां अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय इति दक्षिणतः आज्यभागाविति संज्ञा
अवहागर्थी स्रुवेणाद्य यजुषा आमाभिच्चज्जु छुवचतुर्गृहीतेन जुहुयात स्रुवेणास्तु च्याज्येन गृ
हीयादिति परिभाषादर्शनात गृहीत्वादर्शनज्जुवज्जुह्वा प्राप्तिः हैमं स्रुवस्य तु विवाह ग्रह
णात्तदपि प्राप्तिर्भस्त्रैव गृहीत्वेति तेऽकंचनु यहगणार्थं पौनः पुन्येनाक्रमणात विपरीतमि
तरे सोमाय स्वाहेति दक्षिणतो हुत्वा अग्नये स्वाहेत्युत्तरत इत्यन्ये आचार्या आहुः आज्यमुप
स्तीर्य हविषावद्यन्मेक्षणेन मध्यादिति स्रुवेणानुक्तामुपस्तीर्य हविर्गुणयविमात्रमवदा
हस्तेन जुह्वां निदध्यात इति गावः पक्षणामासमर्थः पश्चाद्धयं चेत्त्वाभिर्जामदग्न्यः अ
भिघार्य प्रत्यवदानस्याभिस्रुवेणाज्येन स्रुचि हविरभिघार्याज्येनावदानस्थानानि प्र

२६ याक्रमम नन्त्याज्येनन स्विष्टकृतः स्विष्टकृतो वदानस्थाने नत्वलिक्ति त्वयं जन इति बोधायनः सर्वस्वि
ष्टकृत्स्थानापि तुल्यमिति गम्यते· अस्मुं स्वाहेति जुहुयात् इदं कर्यं स्यात् अग्नये स्वाहेति वृत्तेयथा
वदग्निमध्ये जुहुयात्· एतत्प्रधानं· अत एवास्यातिरिक्त सर्वं च कृतं तत्रैवं प्रवर्त्तते स्विष्टकृतस्मकृ
दुपस्तीर्याहिमुगाणां सकृद्दविनो हिरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रागुव्यां जुहुयात् गो
मने मिदं द्रव्यप्रतिपत्तिद्वारेणाकरोतीति स्विष्टकृद्भागः अतो प्रधानमिदं· सकृदुपस्तीर्येत्यत्र घृतेन्ट
गृणोत्तामरग्न्यान्तोद्विरुपस्तरणाविशेषविधानं ध्यात्सुरस्तात्सर्वासुरस्तात्पश्चादियते वोत्र स्था
न्नायः सकृद्धविरिति· उत्तरार्धादवदानं· उत्तरार्धात्स्विष्टकृतमिति श्रुतेः॥ गृह्यान्तरविधानाच्च· द्वि
रभिघार्येति सकृल्लक्ष्याम्नायः अथोपरिष्टाद्धोमादि व्याख्यास्यतेत्याह तिस्रव तस्रोभिप्राज्ञावलयावा· त
तस्त्राह· समिधमाधायाग्निं पिबेदित्यर्थ्याहाराः समिधमाधायाग्निमनुपर्युक्ष्येतिगात मायानुवा गम०
दात् पूर्वं निहितां समिधमग्रावाधायश्चादितः त्वमस्त्राः समस्ते तः त्वमंस्त्राः देवसवितः प्रा २६

सावीरिति पूर्ववत्परिषिञ्चेत· गृह्योक्तमन्त्रप्राप्तिः दर्शाना च हविषिवात्रिरवदाया ग्रमधममला
भिअंकूरि हाराणार्थं तु व्यवस्थितत्र्यम्पुष्पा यावनुप्रहरेत· यः य ग्रनामधिपतीम रुद्रः संतुचरो वृषा
पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहेति प्रातिकर्मेद· इकर्मे सु सर्वत्र कुर्यान्नेति द्वितीया
न्निर्देशात्· अत एव स्त्रन्तान्नवदर्भाननि शिष्टमाऽस्येह विधिवा सकृन्मंत्रमुक्त्वा ग्रासिं मध्यानि
मन्त्रानिक्रमतः समन्त्य पुनश्चैवं द्विः संमन्त्र्या द्विर्म्पुष्पा ग्य वंत्वक्षिये न· तथ यज्ञवास्तुन्
त्सर्वं सूत्रोक्तकर्म यज्ञवास्तुसंज्ञां व्याख्यागतं· सर्वत्र कुर्यात् समिदाधानादि समिहमेव
स्वकर्मसु सर्वत्र कुर्यात्· आज्याहोमादिहैव कुर्यादिति वामदेव्यगानार्थं· हविष्ठ क्षिष्टमुत्
गुहास्य ब्रह्मणोदद्यात्· हविषुच्छिष्टमात्रं ब्रह्मणादासार्थं गृह्ये इति स्वयं किंचित्प्राश्यावशिष्ट
स्यदानार्थं पूर्वमेवोदरयत्नाः स्थितं समिदं उदयं हरणं तु द्वारदेशात्स्थाल्या सहोद्धासनार्थं अ
न्ययोहि स्थाल्यामोदनस्योद्धासनं कर्त्तुं शक्यते न तु च्यवसितद्वारदेशादिति स्वयं ब्रह्मत्वेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७ न्यस्मेदानार्यं· प्राणपात्रं दक्षिणा· उदने न तंदुलेवा तत्स्नामफलेवा पूर्णपात्रं ब्रह्मणो द
क्षिणा यद्दद्यात् तस्मी मामृतिबाव्रति गृह्णीयात्· यद्येतस्माहत्वा· यद्याज्याप्लाउत्मा होमस्य ति
न यावद्यात्· तदमिलषितं दद्यात् इत्यर्थः· आज्ञेणान्यतमेघं पिरयोत्साहमेव दक्षिणा इति
रुद्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य प्रथमः खंडः॥ ॥१॥ श्री॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥
अकृतस्य प्रधानदेवता आह· आग्नेयस्थालीपाको नाहितोर्दर्शपूर्णमासयोः अनाहिता
ग्नेर्दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्थालीपाकः अग्नये जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः अग्नये स्वाहेति हो
मः अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामाहिताग्नेः अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः अग्नी
षोमाभ्यां स्वाहेति होमः॥ ऐंद्रो माहेंद्रो वैंद्राग्नो वामावास्यायां· आहिताग्नेरेव दर्शविवद्धि निर्व
शः इंद्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि· महेंद्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि· इंद्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामी शीव
ति निर्वापः इंद्राय स्वाहा महेंद्राय स्वाहा इंद्राग्निभ्यां स्वाहेति होमः यथावा नाहिताग्नेः दर्श २७

च पूर्णमासेच अनाहिताग्नेर्यथावातयेत्यर्थः सर्वमहः प्रातराहुतेरस्कानं· सर्वमितिपूर्वाह्णमे
मेव अपराह्णेपि होमार्थं रात्रिः सायमाहुतेः स्पष्टमन्योपरपक्षः पूर्णमासस्य सर्वमित्युयक्रम
तस्य पूर्वाह्णो नियमे अपराह्णे समास्येयतदतिक्रमपिरात्रौ अनुक्रांतस्य तु स्वकाले अप
राह्णे स्यात्स्यादह· रात्रिपि भवत्येव· पूर्वयक्षोदारोप्य· सर्वइतिवर्तते· आयत्काल एति· अन्वया
स्तमितेहोम इत्यादेवयच्छत्रसंग्राने· उत्तरहोमापकर्षकालात् प्रागेवेन कालाः आयत्कालम
त्वाच्च यथा संभवन्नकालोत्कर्षः कार्यः अभोजनेन संतनुयादित्येके· स्वकालात्ययेः भोजने
नतत्कार्यमिद्धिरित्यर्थः॥ वाक्यशेषात्सिद्धे संतनुयादितिविच्छेदस्य विवक्षितत्वं दर्शयति॥ अतः
कालात्यये भोजनेन तत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः॥ वाक्यशेषात्सिद्धे संतनुयादिति विच्छेदस्य विव
क्षितत्वं दर्शयति अतः कालात्यये प्रायश्चित्तं कल्पयेत्तरस्मफरणामधिकारं कोव्रत सततिस
ध्योपासनादिलोपयभोजनेनापि संतानं भवत्येव वेत्ताभ्नोनिसानां कर्मणोस मातिकर्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनुवचनाच्च अत्रिमानेहृद्येयज्ञियानां फला
नि जुहुयात् । आयासन होमः नियतकान्यन नित्यनिवा वैश्वदेवपक्वान्येव दर्शपूर्णमास
योर्निर्वापादिकृत्वा पलाशानि वा यत्नाशानियमाभावे यज्ञियानां यज्ञानि वा जुहुयात् पू
र्ववत् पाकनियमः अथ वा सर्वत्रापि प्रत्नं अवगावनारोअर्थलोपात् । हुतं हि हिर
ण्योहे तो । यस्मादापत्काले अलाभनिमित्ते द्रव्येण च हुतस्य अतिपन्नकालस्य प्रायश्चित्तसं
तानं भवतीत्यर्थः प्रायश्चित्तं तु प्राजापत्यादि घुकमेव सूत्रांतवाम मतात्वतिहोमं वा कुर्यात् । आ
संतु जुहुयाद्विवियो नादेशे । संस्रां जुहुयाद नादेशादिति सिद्धे हविषइति हविषः संस्कारमपि
स्तं तमघार्यव्यादिपुआज्यमेव स्यात् क्षिप्रमर्थ देवतां मनादेशे । यद्धेत्वं हविकृकृते देवता होमं मंत्र श्री व
स्यात् अग्नये स्वाहेति वत् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि पुंसवनं भवेगामीर्योयं संस्कारः आधारसंस्का २८
रद्वारेण सकृदेव क्रियते भार्यानिरंतु कर्त्तव्यमेव प्रथमगर्भे दर्शादूर्ध्वमादर्शादेकोमासः यत्र

कुत्रचिद्दिने व्याहिते गर्भे सएको मासोगणायित व्यः संज्ञाव्यवहारार्थः । कस्तायावेमासीति मास
त्यर्थः ॥ अत्रैके विदंतिक्रांतेवि मुख्यकालेप्रसवाद्दिने व्याहितेगर्भे सकामासोगणस्तोककालातिक्र
मप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्त्तव्यमेवाहुः उपनयनेदर्शनात् तेन च स्मृतितुल्यवचनात् कास्तु चित्सूट
तियुकलानिर्देशानविधावादोयकालाभ्यनुज्ञानेसर्वदासंस्करणमस्त्येवमाहुः जननात् ऊर्ध्वी
तु हानाभावात् प्रायश्चित्तं नैव आतं संस्कुर्यात् । एकदेशेमोगामितरायंतुद्वितीये गर्भेक्रियादि
अपरेतु कालात्ययेः धिकाराभावात् प्रायश्चित्तमेवाहुः पूर्व एवतु पक्षेश्रेयानः अथाविसंशये
लोयोत्लोपान्यायतरइतिनिदानकारणमाह स्नातामहते नाक्षीघहृत्वापतिः एवं तस्तिष्ठेत् । अह
तेनाधर्गीयेणान्तरीयेणावब्रह्मोपवेशनांतं कृत्वा वध्वं दक्षिणतो दर्भेषूपवेश्य पश्चपदांतं कृत्वान्वायां
व्याहृतिभिस्तिस्रभिहुत्वापुनश्चहुत्वा वध्वाः पश्चाद्दर्भेषु तिष्ठेत् । पतिभर्त्तुरभावेयात्र नाधिकृ
तनियमार्थं । भर्त्तुरन्यः कुर्वन्स्वगृह्येतः उनोलौकिकेवाकुर्यात् । दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानंत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६ हितन्नाभिरस्रामभिमृशेत् । पुमांसाविति अग्निर्वात्विधूम न गतः प्रह्लीभूतरत्यर्थः । वक्ष्यामस
मत्वव स्यव स्वादिनानंतहितिमभिमृशन्नेव पाणिनोनाभिं प्राय यमसकलमेवोदरं मंत्रेणा
भिमृशेत् । अथापर्ग्रोधशुंगमामुभयतः फलामलकमामकिनिदारि सप्तात्रि सप्तर्य वेप
स्त्रीयोत्यापयेत्मोघवा सर्वत्रौषधयस्तुमनसोभुज्वा स्पावीर्यसमाधत्तेयं कर्मफारि
यसीति । अरुन्यानेतयार्थेन प्रयोगेक्यमाह । अतीनांतगवां दनरा भोजनं नम्र परमितिकमा
नरत्वमाह । अतोवामेरव्यगानां तेकृत्वा ब्रह्मणोदक्षिणांदत्वावस्यमाणांकुर्यात् । कर्मद्वयाल
कंरमेकं पुंसवनंकर्म । असमानाभ्यां क्रान्त्ययोधाधिदेवताभ्यः परिक्रीणामीत्यनया वृष्या
सातमियेवमेत्यतरुस्कांन्यितेः शुंगां परितम्बाः द्वकीयस्तुंगात्रधीयां मंत्रेणाविकर्षेत् । यथा
स्कुघत्यवा भावमायोः स्याद् । तच्चहावस्तांकुर्यात् । उदमागस्योपर्यनाक्लाहितशेंगमुल्लि रा॰०
टच्याः । कुमारी ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्राह्मणी पेषयेद् प्रत्याहरंता ब्राह्मणीं वाग्यता भला २६

त्वाप्राचीदिशं प्रतिपेषयेत् । त्तीतां सव्येत्पदे क्षिणानासिकास्रोतस्यासिंचेत् । तुमान
ग्निरितिपुनस्त्तीतां अग्नेः पश्चात्प्राक्शिरसंदर्भधुसंवेरपरशुंगारसमासिंचेत् । सो
वत्मुदस्वकुर्यादथवा सिराभोजनं । अथास्याश्चतुर्थेमासिषष्ठेवासीमंतोन्नयनं
अयन्यकृतेपितृतीयेमासि पुंसवने स्मिन्कालिवुंसवनंकृत्वा सीमंतकरणार्थमत्र
स्याद्नित्रयमसंभंनियमार्थं । स्त्रीनामहतेनाच्छुद्वापतिरहतस्तिष्ठन् अनपूर्वपा
फलवृक्षशाखयासकृत्सीसंतमुन्नयेत् त्रिश्वेतयावशलल्यायमर्जावितोवृक्षइति ।
अनुपूर्वयेति । न्यग्रोधशुंगांधमयुक्तायेत्यर्थः फलवृक्षउदुंवरः उदुम्बरइतिश्रुतेः ॥
अयमूर्जावतोवृक्षइतिमंत्रवर्णानात तद्रूस्वशाखामाह सवेद्वायसीकृत्वापुंसवनव
त । एततस्थान्मं तेकृत्वात याशारवयामूर्धिगातानवधटः केशानप्रलंबमुन्नयेत् कृ
णामीतिमंत्रांतः ततत्रिश्वेतयाचं राहस्नुत तद्रूदेवराकामहमित्युन्नयेत्

३०

रागाद्इति मंत्रांतः कुसरस्काललाया कुसरस्तिकमिश्रः पाकधम युक्तो भवेत्‌ चौलवध्याय इ
इति विशेषणात्‌ः निर्वापमंत्र स्तु नास्ति देवताभावात्‌ उत्तरध्रुतमवेक्षंती एतत्‌ कं पश्य सीति
स्पष्टं प्रजामिति वाचयेत्‌ पतिः अथाप स्थित होमा दिप्रातिरा मोजनांतं स्थाली पाकमश्नी
यादितिप्रत्यांतर युक्तं प्रतिष्ठितं वसो मा पयंती होमः वसो गर्भ प्रतिष्ठित स्वस्था नाच्च च्युतं
पसगं स्ति एति गमनवाचकः प्रति गर्भमेतज्जायमानार्थत्वात्‌ प्रणीतो गता वेतन्नात्रान्वा
रंभः अत संस्कारत्वात्‌ अहतेयदितन न स्यान्नत त्र पुनः क्रियातइति मंत्रलिंगात्त त्राशौचा
द्व्यंप्रायश्चित्ते नैव संस्कारः यातिस्त्रीति द्वाभ्यां प्रयदंते कलाभ्याहृतिमिस्ति स्रभिहुत्वा या
तिस्त्रीति कृत्वा विवक्षितस्तु कं निमित्तं कुर्यात्‌ असाविति नामधेयात्‌ यदि युन्नामाभित्वं
विरां विमुसमीनामेति वत्‌ मंत्रस्थमासव्हनाम निदध्यात्‌ युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य स्व
चतुरक्षरं मंगल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्‌ क्षत्रियस्य बलान्वितं वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जु ३०

शीव

गुप्सितं शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात्‌ राज्ञो रक्षा समन्वितं वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसं
युतं युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य मंगल्यं शर्मवत्स्यात्‌ बलरक्षान्वितं क्षत्रियस्य धनपुष्टिसंयु
क्तं वैश्यस्य जुगुप्सा प्रेष्य शूद्रस्येति मनुश्चनाच्च तत्सुत्वे वैदिककर्मार्थमेतद्व्यावहारिकं
चान्यद्देवानां दारेणाभिचारा घसिद्धि फलं प्राडुक्षिकत्नात्नान्तन दानाच्च व्रीहि यवापेक्षय
न शुंगावृता प्राणिनि विसमासः प्राङ्गाभिकं तना संभवेत्तन दानात्स्वाहकं तुष्टि वचना
त्‌ शुंगावृताशुंगाप्रकारणा कुमारी ब्रह्मचारी ब्राह्मणी
व्यक्ति द्वय जातस्य भिप्रायेणेति कश्चित्‌ शुंगावृताशुंगाप्रकारणा कुमारी ब्रह्मचारी ब्राह्मणी
येषयेद्वसाहरंती अं गुष्ठेनानाभिकया वादायकुमारं प्राशयदियमाहेति अंगुष्ठाना
मिकाभ्यामिति एथग्ग्रहणं विषयद्वय सूचनार्थं अन्नप्राशनमप्याभ्यां अन्नमवेति
वशब्दो अन्नप्राशने पि एतन्मंत्रप्रापणार्थः सर्पिश्च मेधां तदति वशब्दः पूर्वमेधा
तेमित्रावरुणाविति मंत्र नियमार्थः अन्नप्राशने आभ्यां मत्राभ्यां अन्नमेव प्राशयेत्‌ का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३१ लस्तु षष्ठे मासेऽन्नप्राशनमिति तिस्रः संततयो दृश्यन्ते· केचित्तु शब्दो हिरण्यमधुसमुच्चयार्थ इत्याहुः
तथा च मनुः हिरण्यमधुसर्पिषां प्राशनमिति ॥ इति रुद्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्याष्टमी
यः खंडः॥ ॥८॥ ॥जननाद्यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः स्नाप्य कुमारमस्तमिते शांतामुदि
क्षु पिता चंद्रमसमुपतिष्ठेत प्रांजलिर्मातुः पितुर्वा कन्यापदाकृदा विक्षिशार्विक्रमणात्प्रातस्तत
दुपक्रमनियमाय दयान्मानुषाह्वानिक्रमणोक्रमविमंस्कारं यथ मस्मिन्काले एवमुक्तस्तत्रापि
कालात्ययेनोक्त एव स्यात् पञ्चस्वपि संस्कारेषु स्यात्तस्माच्चंद्रप्रभातयोगात् पूर्वपक्षेऽज्योत्स्न
जननादूर्ध्वयोर्ज्योत्स्नेः तेषां तृतीये तृतीयायां नियमाविसर्थः परिपूर्वपक्षे जननस्यात्· ना
सोगणायितव्यः कृष्णजननादूर्ध्वत्वाभावात्· तथा च मनुः चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्नि
क्रमणं गृहात्· इत्युपस्थानकालेऽत्र तृतीयानियमः गां तानस्तुपगता दित्या श्रिवुदिक्षु उपति श्रीव
ष्ठेदिति दर्भपुनिये चंद्राभिमुखो वक्ष्यमाणप्रकारेण कुमारमादाय मंत्रेण चंद्रमसमभिदर्श्या ३१

दित्यर्थः ॥ शुचिनाच्छाघमातापयच्छेदुदक्शिरसं· स्नातेन च्छादयदक्षिणातस्थित्वा कुमारं पित्रे प्रय
च्छेत्· अनु पूर्वं गत्वोत्तरतस्तिष्ठेत्· पूर्वशब्दो दिग्वाची अनुपृष्ठं गत्वा पितुरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखा द
र्भेषु तिष्ठेन्माता· यत्ते सुसीमे इति तिसृभिर्ऋग्भिरुपस्थाय उदकं च मात्रे प्रदाय यद्दश्चयामं जलिम
प्रसिंचेत उदकं च मुदक्शिरसं कांस्यपात्रेण पूर्णं गृहीत्वा यस्तामि दर्भेषु दक्षिणातस्तिष्ठन् ब्रा
ह्मणो जलिं पूरयेत् ममावयां चासिंचेत्· द्वितीयां जननादूर्ध्वं दशरात्रे शतरात्रे संवत्सरे
ह्वानामकुर्यात्· जननदिवसादूर्ध्वं योर्दशरात्रस्तस्मादूर्ध्वं यद्दहस्तस्मिन्नित्यर्थः॥ द्वादशेऽहनि
नियावत् एवमुत्तरयोः पक्षयोः नात्रोद्गयनाद्यादरः कवित्संभवस्यानियमत्वात्· असंभवे वि
षयेपि तद्दर्शनकालविशेषः वैरूप्यप्रसंगात्· स्नाय कुमारं करिष्यतमुपविष्टस्य शुचिनाच्छा
घमातात्रयच्छेदुदक्शिरसं होमारंभात्पूर्वं दर्भेषूपविष्टस्य शुचिना वस्त्रेणाच्छादयदक्षिणा
तउपविश्य प्रयच्छेत् उदक्शिरसं· अनुपृष्ठं गत्वोत्तरत उपविशतः दर्भेषु माता हुत्वा को सी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२ निमुखान्प्राणानभिमृशेत्· उदक्शिरसं कुमारं स्त्री कधास्त्वन्तत्रपदान्तं कृत्वा द्विस्तिस्त्वमि
क्षी दृतिमिद्धृत्वा कुमारस्य वस्त्रे बीभ्रो त्रेनासिकवाभिमृशेत्· असौ विति नामकुर्यादिति व
मंत्रोंते· यस्मै घोषो होमे तद्देव वरिददातु विघुशर्मन्निति वत्कुर्यात्· मंत्रान्ते सोऽशर्वेन मध्ये·
मात्रे प्रथममाख्याय· मात्रेद्य यथे दुदक्शिरसमिति शेषः। प्रथममाख्याय प्रथमशब्दस्य द्वि
तीयापेक्षत्वात् प्रथमं गुह्यं नाम मातुः कृत्वा द्वितीयमपि व्यावहारिकं नामेदानीं ब्रूयादित्यर्थः
विप्रोष्यागाद् अंगादिति पुत्रस्य मूर्धानं परिगृह्णीयात्· यशः नालेत्वमितिप्रेत्· यामोतं देशात्रि
मुषित्वा पदा गच्छतीति तदा पुत्रमायान्तमंकमारोप्य दक्षिणेन पाणिना उभाभ्यां परिते· अंगादंगादि
तिः अनेन मंत्रेण तस्य मूर्धानं परिगृह्य पश्चाल्लेन मंत्रेण मूर्धानमभिजिघ्रेत् तत्तो सोऽशर्वे विघु
गुशर्मन्निति वद्धृयातः तूष्णीं स्त्रियाः ज्ञातकर्मादि चोलान्तं मंत्रवर्जं स्त्रियाः कुर्यात्सा गस्तु होमो निव गोप
र्ततेमंत्रादिलोपे देवतोद्देशस्यापि लोपात् मानप्युक्तं अमंत्रिता तु कार्येयं स्त्रीणामावृतशेषतः ३२

संस्कारं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमं इति· उपनयनं तु नास्ति तत्स्थाने यन्नतया विवाहस्य करणा
तस्ते विवाहोऽस्या अनुपनीततुल्यमाचरेत्· ऊर्ध्वं तु मंत्रतुल्यं सहधर्मिश्र्यैताभिरती ये वर्षे बाले· अत्र
जननादि मासगणनया दशमासाः संवत्सरः न चैत्रादिः तत्र नापितं उष्णोदकमादर्शः क्षुरश्चो दुंब
रः पिंजूलयः इति दक्षिणतः नापितोवपनकर्त्तायस क्षुरपाणिरायसेन प्रछिंद्येति वचनात् उष्ण
णोदकं कंसपात्रपूर्णं आदर्शः आदर्शेन चिकल्प तेन लोहमयः क्षुरः दर्भ पिंजूलयः एकविंशतिः ए
तान्यग्नेर्दक्षिणतः स्युः आनडुहो गोमयः कृसरस्थालीपाकोत्ररया पक्वः इत्सु तरतः पुनर्नवशाकं कृत्वा कथ
मरहितो अन्यं तरस्मि द्धुस्तिलमिश्रः स्थालीपाकश्चाग्नेरुत्तरतः माता च कुमारमादाय प्रथार्द्वे दे
शं कुर्तिस्नजरत उपवेशनार्थं· मातुर्नेदर्भी सनं च कारं तरं तरस्यानुकर्षणार्थः एतन्नापितादि स्था
पनं ब्रह्मो पवेशनादूर्ध्वं स्यात्· एतान्यहो मार्थानि अतस्त्रिया अपि स्युः अत्रवहन्तिरव्यवाय
स्वतेषान्नावाप्रयं स्यात् तंतयापरिषिंचने· भिय स्त्रिहरणां हुत्वाय मगातिप्रेक्षेत्· उष्णेनेत्युष्णा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३

वकं प्रक्षेप्‌· वायुध्यायन्‌· वायुं मनसा ध्यायन्नापद्यस्तुं देत· दक्षिणाः केशानुष्णोदकेनक्लेदये
त· विष्णोरित्यादर्शप्रक्षेप्त· ओदुंबरं वौषधइति दर्भपिंजूलीः ससोर्ध्वाग्रा मि निधाय केशोस्सह व्या
स्वधितइत्यादर्शेन क्षुरेणौदुंबरेणवा· दर्भयिपुक्तान्केशानन्यतरेणसयोजयेत इतिश्रुयः ये
न पूषेतिदक्षिणांतश्चिः प्राच प्रोहेत्‌· आदर्शेनक्षुरेणौदुंबरेण वाकेशान्दर्भायपुक्तान्संमत्या
दित्यर्थः मंत्रस्यापि त्रिरावृत्तिरिसहदायसेन प्रच्छिघानडुहे गोमयेकेशान्कुर्यात्‌· अमंत्रक
मेतत्‌· उदनप्रमत्सेवंपश्चादुत्तरतश्च· स्पष्टं· आयुषमिति पुत्रस्यमूर्द्धनिपरिगृह्यजयेत उभा
भ्यांहस्ताभ्यांपरितोगृहीत्वा। उदडुत्सृष्ठकुशलीकारयेत्‌ यथागोत्रकुलकल्पं· वपनंकारये
न्नापितेनगोत्रादिवशेन शिखाप्यठस्याप्यर्यते· तदनुसोरेप्यनापितं संप्रेष्यहोमसमापये
त्‌· अरण्येकेशान्निखलेयुः गोमयेप्रक्षाप्यकर्मकानिखनेयुः स्तंबे निदधत्येके· दर्भस्तंबे· गो
दक्षिणा· अन्तरोदेया· अत्रेदं चिंत्यते· गर्भाधानादयस्संस्काराश्शरीरं संस्कुर्वतः सर्वथदृष्टा शीव ३३

र्थपुकर्मस्यत्रयोग्यतातिशयंकुर्वति पुनरयोग्यस्ये वयोग्यतां कुर्वति· संस्कारत्वं तममिनिर्दिश्यपु
रुषमात्रस्येवकर्मणीविधानात्स्वतसेवविधमानत्वाद्योग्यतायाः। नाकिंविकाराः आनर्थक्यत्र संगा
तनापितस्वतएवपुरुषीर्थः संस्कारःश्रुतिविरोधातयोग्यतातिशयत्वंसंभरतियथापानीयस्यगंधा।
दिषुगोदस्त्रतेक्षिरापाड्यिोत्पर्यपताः सर्वसंस्काराः तिक्रांतास्वकालरूपनयनात्प्रागेवप्रायश्चित्तंकृ
त्वाकर्त्तव्याः कृष्टेत्वकृतानांलोपएवतद्वितीयंजन्मेति जन्मांतरव्यपदेशात्‌ संस्कारषुद्धिप्राकारशा
स्त्रमस्तिएकं पितुरुषदेशकं पुत्रमुत्पादयेत्तं संस्कुर्यात्‌ इति अपरं पुत्रस्ये ते संस्कारा आत्मायंतयाकर्त्त
व्याइतिनस्वव्यापारकयं प्रामाण्यं ससं· यदिव्यापारकर्त्ततावोधस्यात्‌ कसेजन्यस्य हि पुरुषार्थस्य
श्रिपुरुषशेषतया जन्यता शब्देनवोध्यते· साचकदाचित्स्वव्यापारस्यात्‌ कदाचित्परव्यापार
स्यादिपाविशेषः स्वव्यापारोपायो त्रिदृस्यपमेवप्रवर्तते यस्यापारे तुयदिस्वाधिकारादेवप्रवर्त्तनेअन्यत्वलभ
तेनतोदास्तेप्र संगात्‌ कार्यसिद्धेः अन्ताभेतु स्वयमेवप्रयोजनमिति जानयत्येवसत्वोपायेनन त्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षोडशिग्रहवात् प्रतिपत्तुं न शक्नोति गर्भाद्यष्टवस्यायां तु सुतरां प्रतिपत्त्यसंभवः संस्कारस्यैव फलं त
स्यैव प्रतिपत्त्युत्पादकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्यं स्यात् · स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामिन इदं कर्तव्यमि
ति तस्यान्यस्य वाधिकारेण प्रमितिं जनयत्येव शास्त्रमुभयोरं विप्रमाणमेव · इयान्विशेषः स्वर्गकामस्य
न्ममैवेदं कर्त्तव्यमिति प्रतिपद्यते · अन्यस्त्वेतत्स्वर्गकामिन इदमिति · कामसद्सत्वोपाधिनिमित्तो सो हि
तु न शास्त्रस्य न व्यापारः · अतः पिता तस्य कर्त्तव्यं शास्त्रेण निश्चित्यात्मना अवश्यं कर्त्तव्यतां प्रतिपद्यते
करोति · पितुरभावे तत्त्वक्षणाद्धिकृतः तदभावे यः परोपकारं कर्तुं प्रवर्तते · यो वा तं प्रत्यात्मनो गुरुत्वमि
च्छति हितैषी वा कश्चित् स कुर्यात् कास्यैव ह्यस्याधिकार प्रवृत्तस्य ते · आत्मायमेव त्वां ब्राह्मणो रक्षिणाद
घातः तत्कार्यप्रवृत्तस्येत्कुमारस्य यत्स्वतं देव · इति रुद्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य तृ
तीयः खंडः॥ ॥ श्री॥ ॥अष्टमवर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाधानादि वा गणनं गर्भादिः संख्या
वर्षाणामिति स्मृतेः एवमुत्तरत्रापि · वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यमिति शास्त्रीतेरदर्शना

त्ताभ्यामपि विरोधात् स्वाध्यायनस्य समुच्चयः कोविदित्वाहुः शरदि वैश्यमुपनयेत् अनेन विरोधानवतुल्यश्रुति
त्वाद्वसंतादेर्वसंतादेर्विकल्प एवेति · तस्मात् षोडशादनतीतः कालः माङ्गिविवो · आ षकालोप
अतएवं ब्रात्या भवंति · एवमुत्तरत्रापि · एकादशे क्षत्रियमुपनयेदिति निवर्तते तस्माद्द्वाविंशात् द
नतीतः काल इति वक्तव्ये द्वादशे वैश्यं तस्माच्चतुर्विंशात्कल्प्यो कृतमलंकृत्य नमहतेनाच्छाद्य हुत्वा
ग्नेव्रतपते इति कुशलीकृत रूपं चांगवपनमलंकारेण अनन्तरं चावश्यमुपनयनमुहूर्त्ते कृत्वा औवयने क
त्वा पुण्याहं × अलंकृतरूपं वा चपित्वा कुमारं भोजयित्वा अथ स्वासमानवेनाच्छाद्य यज्ञोपवीतमजिनेन्द्वा
मंत्रकं प्रतिमुच्याचमयित्वात्मनो दक्षिणतरुगग्रेषु दर्भेषु कौश्यप्रपदानकृत्वान्वारब्धे मायच्छकेभ्यः
हुतिभिरत्तिसृभिर्हुत्वा पुनश्च समस्ताभिरहूतस्य भिर्हुत्वाग्ने व्रतपते इत्यादिभिः पंचभिर्मीरावकं
हावयेत् · मंत्रलिंगान्मंत्रोल्लेखान्निरीक्षणाद्यमेव हि पंचभिरग्नये नेनोक्त उत्तरतोऽग्नेः प्रसद्य
खमवस्थाप्यालंकारयेत् · अग्न्यात्मनोरंतरेणाग्निगमयित्वा प्रदक्षिणावृत्तदर्भेषु प्राङ्मुख

३५ मवस्थाप्याकोशाज्जनिं कारयेत्. माणवकमाचार्यः स्वयंचोपविश्य कुर्यात् प्रत्यङ्मुखः दर्भेषु दक्षिणा
तमित्यनेन मंत्रेण वा ब्राह्मणाभ्या चार्यो पोदकाञ्जलिं पूरयेत् आचार्यस्य दक्षिणत उदगग्रेषु दर्भेषु प्र
ङ्मुखस्तिष्ठन्ब्राह्मणः ब्रह्मचर्यमागामुपमानयस्वेति एतन्मंत्रं त्रिः क्षत्रियविट्काभिर्द्वि ब्राह्मणस्तत्रयं जलिप्र
णावा ह्मणानियमार्थः दयाच्चंद्रोपस्थाने आगंत्रेति जपेत् प्रक्षमाणाञ्जलिस्य मुदकं प्रेक्षमाणो मा
णवकं आगंत्रेति जपेदाचार्यः ब्रह्मचर्यमागामुपमा नयस्वेति ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणां वाचयेत्.
मंत्रलिंगातः को नामासीत्युक्तो देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं वाभिवादनीयं नाम ब्रूयाद् सावस्मीति. आचा
र्योणां ब्रह्मचारिणं वाचयेत्. मंत्रलिंगात्. को नामासीत्युक्तो■ कस्यस्वे ताश्रयं स्व जन्मनक्षत्रे यद्देवत्यद्दे
वताश्रयंयदिति वन्नक्षत्राश्रयस्व जन्मनक्षत्राश्रयं आश्वयुक् विष्णुशर्मानामाहमस्मीति वत्रवति ब्रूया
न्माणवकः अभिवादनायं गुत्यश्वयुगय इति वन्नक्षत्राश्रयस्व जन्मनक्षत्राश्रयः आश्वयुक् भरणी शीव
यः कृतिकारोहिणी। मृगशीर्षः। आर्द्रा पुनर्वसुतिष्यः आश्लेषा मघा फाल्गुनी उत्तरफाल्गुनी हस्तः चि ३५

त्रास्वाती विशाखाऽनुराधाज्येष्ठामूलं आषाढाः उत्तराषाढा श्रोणा श्रविष्ठा शतभिषक् प्रोष्ठपदा उत्तर
प्रोष्ठपदा रेवता एतानि नक्षत्राणि. अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः स
र्प्याः पितरः अर्यमाभगः सविता इंद्रः वायुः इंद्राग्नी मित्रः इंद्रः प्रजापतिः पितरो वा आपः विश्वेदे
वाः विष्णुः वसवः इंद्रः अजैकपात्. अहिर्बुध्न्यः पूषा एता निदेवतानिः आश्वयुजः अपभरणीयः
कार्तिकेयः रोहिणीयः मार्गशीर्षः आर्द्रायाः आषाढः श्रावणः शतभिषजः प्रोष्ठपदः औत्तरप्रोष्ठपदः रेवतः न
क्षत्राश्रयन्निर्देशः आश्विनः याम्यः आग्नेयः प्राजापत्यः सौम्यः रौद्रः आदित्यः बार्हस्पत्यः सार्प्यः
पित्र्यः आर्यमणः सावित्रः त्वाष्ट्रः वायव्यः ऐंद्राग्नः मैत्रः ऐंद्रः नैर्ऋत्यः आप्यः वैश्वदेवः वैष्ण
वः ऐंद्रः आजैकपादः अहिर्बुध्न्यः पौष्णः देवताश्रयनिर्देशः उत्तरत्यापो देवस्पत इति दक्षिणोत
राभ्यां हस्ताभ्यां मञ्जलिं गृहीत्वा याचाचार्यः माणवकाञ्जलावुत्तरत्यापो हि ष्ठा विष्णुशर्मन्निति ब्रूयात्
: मर्येसीति प्रदक्षिणामावर्तयेत् अञ्जलिं गृहीत्वा न वयावत्प्राङ्मुखः स्यात् तावदावर्तयेत् आमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६

विनिपूर्ववत्· दक्षिणांसं समन्ववमृश्यानंतर्हितं नाभिमालभेत प्राणानामिति मंत्रं· अथैनं प
रिददात्यंतकप्रभृतिभिः अनंतर्हितमेव पाणिं स्वपाणिना गृह्णीयात्· अंतक इदं ते परिददाम्यमु
मं इद्रत्यु इदं अहुर इदं ते परिददाम्यमुं इत्युपः कृशन इदं ते परिददामीति कंठं दक्षिणांसं संप्र
ज्ञायतेथ्येति दक्षिणेन पाणिना गृह्णीयादिति शेषः ततः प्रश्नस्यमो शर्म विष्णुशर्मेक्तमारण
वकनामन्न्ब्रूयादाचार्यः सर्वेनमर्वादे वाचयेतिमये न पाणिना सव्यं गृह्णीयादित्यर्थः ब्र
ह्मचार्यस्मीति विष्णुशर्मन्निति वक्तारं माणवकमुक्त्वा संप्रेष्यापविश्य· दक्षिणाजान्वक्तमंजलि
कृताचार्यस्पसीति विष्णुशर्मन्निति वक्तारं माणवकमुक्त्वा संप्रेष्याधिपवशूणा· दक्षिणाजान्वक्तमंजलि
कृतंप्रदक्षिणां मुंजमेखलामाबध्नन् वाचयदियं दुरुक्तादिति मंत्रमिधमा धेहीत्यादिभिस्त्रिभि
: मंत्रैष्पदप्रैषूर्यविष्ट्वन्नमस्कृतांजलिकृतं त्रिवृत्कृतां मुंजमेखलां त्रदक्षिणां त्रिः परिवार
यन्नाचार्यो माणवकं मंत्रं वाचयेत्· अधीहि भो इत्युपसीदेत· अग्ने पश्चात्स्वस्थानस्था
चार्य उपविष्टे पूर्ववत्सत्यागम्य दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिमनंगुष्ठमुपसंगृह्याधीहि

रा०न० ३६

भो इति दक्षिणतउदग्रेषु प्राङ्मुख उपविशेदाचार्यो भिमुखी चक्षुर्मनमभिकृत्वा प्रागग्रेषूदीचो द
ङ्मुखः अधः विशत· स्वस्वंत गृह्णीयात· आचार्यस्तथा कारयेत् तदेतदाचार्यसमीपमप
नयनेत्युपनयनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्य यो पूर्वाष्टाहोमादि समापयेत· नन्वेवसति सा
वित्र्याध्यानादहोमप्रयोगांत भावो नस्यात· नायं दोषः नुपनीत मध्यापयेदिति उपनयोत्त
रकाल भाविक्लिष्टवशादध्यायनस्य न नु वेदाध्यापनं तं त्राक्तंडहतुसावित्र्याध्यापनेनाय
दोषः सर्ववेदाध्याय नोपक्रमरूपलात्सावित्र्यध्यायनस्य तथाहि· स वै भो वेदम्पः सावित्र्य
नुब्रवत इति ब्राह्मणं· अपिच· सर्ववेदात्मकत्वंस वेसारत्वं च सावित्र्यादीनां श्रुति स्मृतिषु
श्रूयते एव तथाहि· त्रिभ्य एव तु देवेभ्यः पादं पाद मदूदुहत् इत्यादिभिः अत उपरिष्टाद्धोमा
दि समाप्यैव सावित्र्याद्यध्यापनं· अत ऊर्ध्वं सावित्र्योदरध्यापनप्रकारमाह· तस्मा अ
न्वाह सावित्रीं पच्छो र्धर्चशः सर्वामिति: पादं पादं वस्ता याध्यापयात ततः पादद्वयेन सायः

३७ ततः पादद्वये वुमर्वो सहस्त्र महाव्याहृतिभिश्चैकैकशः भूर्भुवः स्वरिति प्रत्येकमवसायः आकर्ष
चः पादे पादे वमायाव्याहयीत अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति प्रति गृह्णीयादिति शेषः समिधमादध्या
अग्ने समिधमिति यास्ति यामग्नि धं तस्मिन्नेवाग्नावादध्यान्माणवकः आपमनवदुमयतः
परिषेचनं भैक्षं चरेत भवतिभिक्षां देहीति ब्राह्मणः भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः भिक्षां दे
हि भवतीति वैश्यः दण्डहस्त आदित्यमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणी कृत्य भैक्षं याचेत मातर
मग्रे अथ सम्मातरं वा चेतः अथान्यास्सुहृदः सुहृद इति स्त्रीपुंसाः साधारणपातनि स्त्री
यमार्थमन्वाद्यति विशिनष्टि आचार्याय भैक्षं निवेदयेत भैक्षमिती दमुपयद्धपत्तामिति
कयात् आचार्योपि गृह्णीयात प्रतिपयच्छुष्य थाः रुचिः उपनयनं वेदाध्ययनोगं पुरुषसं
स्कारद्वारेणानर्दर्थमेवाक्रियमाणमयस्तत अध्ययनमध्यापनयजनं याजनं दानं प्रतिग्रहः
द्विजाती नामिन्त्यधिकृत्य विधानादुपनयनमाश्रद्विजातित्वसिद्धुः अत उपनयनरद्विजा गृ०प०
नाते प्यधिकारः न केवलं वैधर्तं किं तु निषेधात्मप्यवायश्च तिष्ठेदासन्मयानूरणीन्त्रिरात्रं ३७

क्षारलवणोदुग्धमिति वर्जयेत् स्पष्टमूत्रैः॥ इति रुद्रकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य चतुर्थ
: गोदानं चौलवत्कल्पः मंत्रश्चोवतानित्यर्थः तेषां दोणानां उपनयनं मोदानं व्रातिकमादित्यव्र
तं महानाम्निकं औपनिषदं भौतिकं ब्रह्मसामव्रतमितितेवामुरव्यः॥ ॥ पाकरणाविसर्गो
वस्मर्येतः तत्रापरं नयनं कृत्वाध्ययनार्थं अपिमहृतां तग्निरपक्षसावित्र्यध्ययनं तस्मामा
ध्ययने च उपकरणेतीति व्रतान्तरले न उपदिश्यन्तेनि पेक्षाद्वारस्य च विसर्गः क्रियते उपनीतं
वक्ष्यमाणानीन्यधः शय्यादीति स्मृत्युक्तानि च यमादीनि समाचरन्तं सावित्रीं न त्वाम चाध्या
पयथाश्रद्धं काले गते त्रिसर्गी अथ व्याहृविष्यमेकमुक्तं भोजयित्वा प्राङ्मोदं दण्डान्ग्रामान्निष्क्रम्य
कर्मण्डलुना रकं गृहीत्वा प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलिप्य कुशैः पैदक्षिणां मण्डलं कृत्वा
दिते न तोदकेनाचम्य दर्भेषु स्थित्वा गृहीत्वा पद्धीभूतो वामदेव्यनमंडलं प्रविशेदाचार्यः शिष्य
स्वतमन्वारभ्य नयाप्रविशेत पुनराचम्य प्रपदं तं कृत्वा न्वारभ्य व्याहृतिभिर्हुत्वा इन्द्राय

३८ वृहस्पतये स्वाहा·प्रजापतये मनवे माह्येत्याधारावाघारौ आज्यभागौ हुत्वाग्नये स्वाहा·प्रज्ञायै स्वाहा मे
धायै स्वाहा·सावित्र्यै स्वाहा सदसस्पतये स्वाहा·अनुमतये स्वाहेति चतुर्दशहोमं समाप्य कुशोद्धा
सानो दक्षिणेन पाणिना कुशमुष्टिं धारयन् यथाविधिवत्स्वमाणस्तथाविधं श्रावयेत्· ओं प्रणवो·
व्याहृतिः सावित्री च चतुरनुष्टुप्समन्त्रसामसामसावित्री वशो मेराजानं ब्रह्मजज्ञानमितिहृद्यं वनि
धनवामदेव्यं वैरूपं वाचो व्रतानि वमदग्न्यं श्रेयसी च दूर्वं गीत्वा गायत्रं श्रावयेत्· अथोपनिषदाम्
प्र महासामकम्मील्मापु वामदेव्यानि गीत्वा पुनरेकदेशं प्रणीयानुप्रवचनीयहोमः पुरो
तं कृत्वा त्वार्धे व्याहृति हुत्वा पुनश्च समस्ताभिश्च ततस्तां हुत्वाग्ने व्रतपते इत्यादिभिः
पंचभिरग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ब्रह्मचारिणं होमयेत् उपनयनव्रतमचारिषं तत्तेप्रा
वोचं तदद्दशकं तेनाराद्धमिदमहमनृतात्सत्यमुपागामिति मन्त्रविकारः त्वं च सामसदमस्मीति शीव
मितिचोत्सर्जनं कुर्यात्·उपविष्टाद्धोमादि दक्षिणां ततो वामदेव्यं नकमशो निष्क्रमणं ततो ३८

ब्राह्मणभोजनं गोदाने चौलकल्पः अथ गोदाने याकरणं तत्र केशकर्तनं वपनमित्यर्थः व
यनं गत्वान्तापि नादिश्य पदिश्य ते हसरस्थालीपाकोमानात्र्यापयेभिरिति च त्रयन्नि
वर्तते· अतत्वर्थत्वाद्धोमस्त्वस्ति· एवं चौलोपनयनगोदाने छिति वचनात्· समस्ताभि
र्व्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः। सलोमवापयेत्· स्पृष्ट्वा गो अश्वाविमिथुनानि दक्षिणाः एष
वर्णानां गोमिथुनमश्वमिथुनमविमिथुनं च यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां गोस्थाने सा
त· सर्वेषां वा गोः स्पृष्ट्वा· अतः केशो प्रतिगृह्याययः केशान्निखनेत्स्मेदयः उक्तमुपन
यनं· चौलवद्वयनं तं कृत्वा पुनरेकदेशं प्रणीय उपनयनवत्कृत्स्नं कुर्यात्· गोदान
व्रतं चरिष्यामीति मन्त्रविकारः समीपे व्रतमध्ययनस्याध्यायनोर्यत्वात्· सावित्र्याधि
ध्यायनमपि तद्देव कुर्यात्· वधूपनयनं गोदानायमपि तद्देवाक्रामिति सत्र योज
ना· नावरिष्यं तमेव त्स्वरं वस्पसं वत्सं स्वरिष्यामीति बुद्धिस्तमेवेदृग्राहयेत्· यस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६ तुनवरिष्यामीति बुधिः तन्नन्नापाहयेदित्यर्थः अथव्रतिनो नियमा उच्यंते अधस्तेवे
तमपि केनाप्युपायेन तया बुद्धिमुत्पादयाहयेदेवः अग्नियुक्तं चहतं अलियुक्तोम
नियहतं वशब्दो अवधारणार्थः अहतमवनियतमेव स्तंचवमं मेखलादंडानियतो ए
व अस्य सत्यवधारणो कृतकार्यत्तयाते षामपि निवृत्तिराशंक्यते अतः पुराणानित्यक्तो
नवानि गृहीयादित्यर्थः तथालंकारः अनियतः अथव्रतिनो नियमा उच्यते अधस्तेवे
शी स्वह्वादिनिषेधकः अमधुमांसाशी स्यात् स्पष्टं मैथुनक्षुरकृत्यस्नानावलेखवदंत
धावनपादधावनानि वर्जयेत् क्षुरकृत्यनिषेधो नोपरिछेदनस्यादृष्टार्थस्य स्नान
स्य निषेधान्नेविहितस्य अवलेखनं स्वस्य मलीपकर्षणं पाएवावनंनखकृतनादिनादिना
स्यकामे रेतस्कंदेत् कामेनिमित रेतस्कंदनं न कुर्यात् अनेन निषिद्धेन मैथुन निषेधो दो शीव
षमस्त्वस्य चनार्थः नगोयुक्तमारोहेत् गवायुक्तं रथादि नग्रामोपानहौ नुपानहौ ३६

ग्रामेवर्जयेत् न बहिर्निषेधः एषस्तेषधिकवचनानि सज्ञाताय स्मस्तुक्तो यसंग्रहणा
र्यानि मेखलाधारणं भैक्षचरणं दंडसमिदाधानोपस्पर्शनं प्रातरभिवादानित्यं धारणाग्र
हणं वस्त्रस्य चर्मणामुपसंग्रहणार्थं भैक्षचरणमुक्तेनप्रकारेण चर्वीग्रहणं सायंप्रात
भैक्षमोजनार्थं दंडे तस्यानेन धारणशब्दोऽध्याहर्तव्यः विनष्टानप्सुप्रास्यान्यान्मंत्रेण गृह्णी
यात् मेखलामजिनं दंडमुपवीतं कमंडलुं अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मंत्रविदिति
मनुवचनाच्च समिदाधानं वसवितः प्रस्तुवति लौकिकेग्नावुपस्थिरणान्तेत्रेणसायंप्रातश्च
आधानं यह्णां व्याहृतिभिश्च समस्ताभिः समिदाधां र्ययात् त्रियाएवसमिधः उपस्पर्शनं त्र
तं प्रातरभिवादो गुरुहरणं करणास्मोवा हं उर्ध्वं सव्यस्तस्ते पाणिना दक्षिणेन दक्षिणं पारस्पृ
ह्लीयात् सव्येनेच सव्यमभिवादयेत् विष्णुशर्मोनामाऽहमस्मि भोः इतिघंवा ताम हि
त्यमितिह्ना [illegible] घपित्रते पुत्रास्त्रानादनुच त्यर्ये एते सर्वव्रते साधारणान् अनिपुक्तामि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

साग्न्योक्तः गोदानव्रातिकादित्यव्रतोपनिषद्व्रतेष्टसामिकाः संवत्सराः संवत्सरं च कर्त्तव्या
४० इत्यर्थः नादित्यव्रतमेकेषां एकेयां एकेषां शाखिनामादित्यव्रतन्नास्ति· येषां शुक्रियपाग
नविघत इत्यर्थः ॥ अथ एतद्व्याख्या एकेषामाचार्याणां मतेन सर्वेषामेव शाखिनामादि
त्यव्रतन्नास्तीति· येवर्त्तते एकवाससो भवंति न वाससा परिवर्त्तनं कुर्यात्· आदित्यं च नान्तर्द
धते छायागमननिषेधोयं· ववायोभ्युपयंति· स्नानार्थमपि· वावगाहनं कुर्युः शक्करीणा
द्वादशान्वर्षद्वत्रय इति विकल्पाः संवत्सरा इति वर्त्तते विकल्पा इति विविधा एते कल्पाः ननु
ल्पा इत्यर्थः अनेनकानभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वं घोत्यते· अथ महानाम्निकव्रतेनो नियममाह·
कृष्णावस्त्रः कृष्णास्तु वर्णविशेषः आद्रवस्त्रता वा कृष्णभक्षः नीरसाहारः अयकाहारो वा आचा गोव
र्याधीनः असत्यव्रध्ययनेन तस्मियहितकारी स्यात् तिष्ठेद्दिवा आसीत नक्तं स्वप्यात्· संवत्सरमेकेषां पू ४०
र्वेश्रुतास्येत्· यस्यपित्रादिभिस्त्वावदेशक्करीभिः धाताः संवत्सरं वेदिः एके मन्यंते· दुर्वोभिताय

परिणाः द्वाक्षायानुगाययेत्· यत्सयोर्बहुलमिति द्वितीयायाः स्थाने तादर्थ्ये वा चतुर्थी कृतान्तरर्था
नां धर्माणां बाहुल्यं सूचयितुं ते न धर्मा निदानकारेणोक्ताः आचारसिद्धा अवेदितव्यास्तान्वक्ष्य
मः महानाम्न्यध्ययनकाले आचार्यशिष्ययोर्हस्तेनोदकधारणं एको वा द्वौ वा गायेतान्न बहवः स
कृदृचमुक्ता साम च सकृदेव सपुरीषपदमुक्त्वा पुनः पादशः सकृद्वयान्त्वावर्त्तयेदेकस्मिन्नि
नेव्रतचरणकाले सायं प्रातः स्नानं वर्षति शरणं नातायात्· नात्रोपेक्षा कर्त्तव्या कृत्स्नवेदतुल्यत्वा
दस्य साम्नः व्रतचरणकालेषु रात्रिं होरात्रं वा वाग्यत उपवसेत्· प्रागस्तमयादहतेन वाससा च
स्तुषीं विधाय रात्रावासीत· अध्यायरेघुरूपा विनेयु शिशा द्वाक्षं वाग्यतमुपनयनवद्ब्रूयः य
वितणी वागाकरीणीयेत्· अथ यद्वा श्रवणाविधिवचनात्· अनुसादृश्यार्थः अध्ययनकाल
वदुंगदकधारणामग्न्यपश्चात्स्यर्यः प्रतिस्तोत्रीयं पुरीषपदाभ्यासविशेषः यया मातृः प्रधक्ष्यती
तितं प्रातरभिवीक्षयंति· यान्यप्रधक्षंते मन्यंत योग्निं वत्समादित्यं पण्डकरीणानान्तरं यथा

४१ क्षणोक्तेनमां दृग्वुलन्त्वरास्पतेति माणवकस्त्वाचार्यमन्यं तेनत्याज्यं वीक्षयेत्ततः कालेत्वभि
न्यवीक्षणार्थं वहुवचनं गुरुत्वात् एतेनार्थ्यानि दिशश्चमशाकं मसन्त्यं तेनानि वीक्षयेत् कानि पुन
स्तानि अवादीनि तेषां वीक्षणमंत्राननुक्रमश आह अपोभिव्यख्यमित्यपः ज्योतिरभिव्य
ख्यमित्यग्निं पशून्भिव्यख्यमिति वसंसूर्यमभिव्यख्यमित्यादित्यं विसृजेद्वाचं वाग्विः यमं
सृजेनावश्यंभाषेत गोदक्षिणा विदक्षिता गौराचार्याय देया माणवकेन कंसोवाप्सो रु
क्मश्च कंसपूर्णामपः तत्र रुक्मं निधाय वीक्षेत तं संरुक्मं वपिधानार्थं वस्त्रमाचार्याय द
द्यात् अनुप्रवचनीयेष्वृचं सामसदसस्पतिमिति चाज्यं जुहुयात् प्रवचनान्तश्चान्क्रिय
तस्यनुप्रवचनीयहोमः चकारसमुच्चयार्थः उपनयनविसर्गेष्वाभिरुक्ता नामाज्यनि
तिप्रतिनस्य वर्जनार्थं अलाभेपि कालीत्कर्षस्तु वेति संहिताश्रवणारहस्यविधयोगस्य विशे शीव
षाः द्रष्टव्याः सर्वानुसारेणास्माभिरुपनयमुक्तं अयोक्तेन प्रकारेण गोदानव्रतमुपा ४१

यात्तस्मिन्संवत्सरे अग्नआयाहि इत्यादि वमीवधृष्णा वाहं तेर्यं तमस्यच मध्याप्य अग्नायि
इत्याद्यादीनि व आग्नेयं द्रयवमानानि यर्वाण्यध्यापयीत परेसंवत्सरे उपनयनविसर्गव
द्विसर्गं कुर्यात् नात्र प्रागुदयात् गमननियमः वा मदेव्येन प्रवेशनिष्क्रमणो वा मदव्यादिश्रे
यांते सप्तह दिच कल्मावाणि तानि निवर्तेते गायत्र्यस्थाने आग्नेयं द्रयावमानानि पर्वाणि आ
वयेत् अशक्तश्चत्सर्वाण्येतानि सामानि सोमं राजानमिति एतदुदाहरणं सप्रवर्ग्य महानाम्नि
तित्रिष्टप् मितिच श्रावयेत् अनुप्रवचनीयो गोदानव्रतमवाशिषमिति मंत्रविकारः
अथ व्रातिकमुपनयनवत्सर्वं कुर्यात् तस्मिन्संवत्सरे इन्द्र ज्येष्ठन्त आभरेत्यादि सुव्रह्मणाउ
हस्ते त्यंतमस्यच मध्याप्य अर्कैन्द्र व्रतानि छंदसानि आरण्यपर्वाणि अध्यापयीत आदित्यव्रतभा
व दक्षिणक्रियमपि श्रावयेत् परेसंवत्सरे उपनयनविसर्गवत्सर्वं कुर्यात् गायत्र्यस्थाने
चार्द्रमसानिय वीनाश्रावयेत् अशक्तो गोदानव्रतवत्व्रातिकव्रतमिति मंत्रविकारः आ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४२ तिकादित्यव्रतमहानाम्निकोपनिषद्व्रतेषु नास्ति संहिताहोम इति केचित् । आवरणात्फलं वा होमस्संहिता
ध्ययनार्थत्वात्संहिताहोम इत्युच्यते इमं होमं कृत्वाग्नेयादीनां पूर्वरीणां चाध्ययनं यस्संहिताध्ययनमि
त्युच्यते व्रातिकव्रतानेतरमादित्यव्रतं तस्य व्रातिकवदुपाकरणात्स्मिन्संवत्सरे शुक्रियाध्यायनेतम्
ग्निस्सहोपनयनविसर्गौ कर्तुर्यतिगायत्रस्थाने शुक्रियारण्यशाक्वो पूर्ववदादित्यव्रतमिति
मंत्रविकारः अयमहानाम्निकस्योपनयनवदुपाकरणाविसर्गौ महानाम्निकव्रतमिति मंत्रवि
कारः गायत्रस्थाने शाक्वरीः रापमुक्तोप्रयायनयनवदाय जिष्ठं उपानिव हूतमिति मंत्रविकारः
गायत्रस्थाने ईत्वसावित्रिणा ह्निनच पुनरायनजैतः इत्येवमंते स्यात् रूप्रवरणाशाक्कोयजुरांकार
दि प्राणानामार्गेतानि वाक्यानि सोमंगजादीनि व्रआवयेत् इदं सामव्रतमुपयंनयनवत्सर्वमि
तिइदं सामव्रतमितिमंत्रविकारः भौतिकव्रतमितिवा गायत्रस्थाने आत्मदोहाद्रित्रयं अयब्रह्म
सामव्रतमेव रुच्यायरणाकाले नियमः ब्रह्मसामव्रतमितिमंत्रविकारः गायत्रस्थाने तवश्रवाची
यं कुर्यादित्यादि एवमंते तवश्रवाचीयं इति केचित् इलांतं वानुगान इति केचित् नायातरस्यमित्यन्ये गीव ४२

गोदानादि चत्वारि वेदव्रतादीनि इति गौतमवचनादादित्यव्रताभावपक्षे औपनिषद्सहि
तानि चत्वारि सुः व्रतचतुष्टयपक्षे तु उपनयनं सर्वार्थत्वान्नगास्य तेव्रतत्वेन व्रतापेक्षाणां वेदभा
गानां व्रतकाले ध्ययनाशक्तौ व्रतकालोत्कर्षः कार्यः समाप्य वा व्रतनियमकालं अधीय
ते तरस्य तु वेदभागस्य न कालनियमः वेदांगानां ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः विवृत्योपस्पर्श
नकर्मणो शास्त्रिवेयनेषुः सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त इन्द्रिये अपापस्पर्शः पुनर्मामित्ये
ताभ्यामाहुतिं जुहुयात् पूर्यान्निच नयोः कर्मापवर्गादूर्ध्वमुपस्पर्शनेदोषो स्तितन्निर्हरणा
र्थमिदं श्रोत्रेण दृष्टितेवा मच्चक्षुं कपनेवहूनि मित्तत्वात्तन्निर्हरणार्थं स्वयंतं सूर्योदयादस्त
मयाद्वा दोषनिर्हरणार्थं मनसानिषिद्धं वितिते चक्षुषा निषिद्धं दृष्टं श्रोत्रेण निषिद्धं श्रु
तं घ्राणेन निषिद्धं आघ्रातं वाचा निषिद्धं भाषितं एवमिंद्रियैः पापकृद्भिः युक्तस्तद्दोषनि
र्हरणार्थं जुहुयात् आज्यतंत्रेण परिचरणतंत्रेण वा पुनर्मन इति द्वितीयमंत्रेणाज्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४३ लिप्तेवासनिधौसमिनंत्रेराजयेद्वालघुषुजंपेद्वालघुषु· अत्येषुयापेषु।द्विरः क्षिरादर्गाथा
॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥इतिरुद्रस्कंदकतायांगृह्यवृत्तौयपटलस्यपंचमः खंडः॥ ॥
पटलश्चसमाप्तः॥ ॥श्री॥ ॥आप्लवनेपुरस्तादाचार्यकुलस्यपरिव्रतआस्ते· तयोराप्लवनेपूर्वमिदा
नींपुरुषस्योच्यते· आप्लवनंस्नानं· अत्रकर्त्तव्यानिनिर्दिशोतस्वयमेवसर्वंकुर्यात· आचार्यगृहस्य
मागेप्रावृतेदेशउग्रदगपूपविशेत· उदङ्मुखश्चाचार्यः प्रागग्रेषुतस्यदक्षिणतउपविशेत· एवंब्रह्म
वर्चसकामः निसेकामोपवंधोयं· गोष्ठेपशुकामः स्पष्टं· सभायांयशस्कामः ब्रह्मस्थाने· सर्वौषधे
सर्वौषधेनायः फाणायेत· सर्वैराषधिफलैः यथाकामंसंयोज्याग्निनायः फाणयततापयेत· यः कश्चि
त· सुरभिमिश्र· सुरभिगंधिमिश्रसंयोतयेद्यः तामिशीताभिरावायमिषिंचोत· तताभिशीतो
दकसंयुक्ताभिः शिष्यमेवान्यवधिंचेत· वक्ष्यमाणप्रकारेणस्वयंवामंत्राभिवादात· मामितिमंत्रलिंगा शीव
त· उभावित्येके· तेनमामित्याचार्योब्रूयात· तेनाहंमाममभिषिंचामीत्यत्रतेनममभिषिंचामीति· यत्र ४३

क्षितमामंजलिमवसिंचेत· उपनयनयदस्यः पूरयेत· भूमाववाचांसिंचेदभिषेक्तायदयामिति
चतुर्णांवस्पष्टं· योरोचनइतिगृह्यात्मानमभिषिंचेत· पूर्ववदंजलिनापूर्णंगृहीत्वागृह्यत्पसमा
सेपिवद्धलवचनात्स्यपिक्लोस्यवहुविपर्ययोनयितुव्वतोगृहीत्वागृहीत्वाभिषेकमात्मानमितिशि
ष्यापलक्षणार्थंआचार्योविशिष्यमेवाभिषिंचेत· येनस्त्रियमितचतुष्टंगीव· स्पष्टं· उघुनिस्पादित्य
मुपतिष्ठेतस्नानादूर्णावस्त्रेणपरिधायाचम्योदगग्रेषुस्थितउपनिष्टेच्छिष्यः समस्पेदूप्रायीवभि
रस्यातसांतयनेभिरस्यातसातयेभिरख्यातदशसनिरसिशतनसनिरसिसहस्रसनिरसीतिदशा
सनिंमाकुरुयातसनिंमाकुर्वितिसमासः समास्यः विग्रहन्तनसंहरेखसुरसाति· यथायाभ्युव
तआविरोत्येषामनंतंचक्षुरसीत्यादित्रिरनुषज्यब्रूयाततदुक्तमभिविमेखलामधमुंचेतप्राश्य
वाययेतशिरवावर्जंकेशश्मश्रुलोमनखानि· स्पष्टं· अलंकृतोहतवाससास्त्रीशितिस्रजंप्रति
मुंचेत· द्वेनववस्त्रेपरिधायस्रजंवलयाकृतिंकृत्वाशिरसिप्रतिमुंचेत· नेओस्थइस्तुपानहोपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४४ दयोः प्रतिमुंचेत वैणवं दंडमादधातां धर्वीसीति स्मृत्युक्तलक्षणं दंडं गृह्णीयादित्यर्थः उ
पेत्याचार्यपरिषदं प्रेक्षेत यक्षमिवेति · आचार्यसमीपं गत्वा संसदं यस्पेन्मंत्रेण · उपविश्या
छादिधानेति मुख्यान्प्राणानभिमृशेत · दर्भेषूपविश्य चक्षुषी श्रोत्रे नासिके वाभिमृशेन्मं
त्रेण गोयक्षरथ्यमालमेहूनस्थ यइति · आस्यान्तेन इत्यारोहेत् प्रावीत्रयायां रावीवाक्षदसि
णमार्कीयेत · स्पष्टानि · प्रत्यागत्याघ्यामित्येके · प्रत्यागता या मधुपर्कं दद्यादाचार्यः ० उ
क्रमास्त्वनंतरं तदूर्ध्वं स्नातकस्य तु विवाहस्य च साधारणान्धर्मानाह · वृद्धशीली स्याद
नक्षुर्ध्वं दिष्ण्यादियित्रिवर्जकं इत्यर्थः नाज्ञान लोम्नोपहासमिच्छेत् अमाहोर्ध्वं मैथुनप्रत्य
कोऽत्र समर्थयोमैथुनं तत्र यांच चेष्टां न कुर्यादित्यर्थः नायुग्वा · अस्वस्थेनाद्रेलान्मु
ह्लिरचनिगिरेत · गवामिति · संवत्सरे पूर्वे जातस्य संप्रजातासु गोष्ठे निशायां वितयनं जुहु गीव
यात् संग्रहणेति सर्वासु प्रजातासु सायंप्रातः तत्सन्निधौ अनंतरं माज्यं तत्रेणाश्रयमघेकः अथाप ४४

रं वुहिकामस्येव अथापरं च अमिथुनयोः कर्णलक्षणं कुर्यात् भुवनमिति पुंसः स्त्रियो
श्च कर्णे पृष्ठविकाणार्थं छेदनं कुर्यात् स्वधितिना · पुंसोग्रे · प्रथममिसंधि लोहितेनेत्यनुमंत्रये
त · तस्मीमयि लक्षणं कृत्वा सर्वा एवानुमंत्रयेत · तंतीं प्रसारितामियं तंतीति निर्गतासु गो
षु वंधुनरज्जुमभिमंत्रयेत · एते कल्पाः अहरहः फलसिद्धेः कार्याः ॥ ॥श्रीः॥ ॥इति श्री
द्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयटलस्य प्रथमः खंडः ॥ श्रावणपौर्णमास्यां गृह्याग्निम
तिप्रणायप्रतिदिशमुपक्रियो दधिके अक्रमे · श्रावण्यां इत्यवसिष्ठे पौर्णमास्यामिति अन्यत्रा
पि श्रावणी ग्रहणे पौर्णमास्यर्थे श्रावणीमित्येके इत्यत्र इतरथा हस्ते स्यात्प्रकृतत्वादयं वच्ये
द निप्रवीह्लि पंचदश्यामेतत्कुर्यात् यदि प्रवीह्लि पंचदशी न विघ्नेयत्र नायं हनादं कृत्वापौ
र्णमासं कुर्यात् · एवमुत्तरेषपि कर्मसु निर्वाय शन्यं तंडुलान्गृह्णीच गैनो भर्जितान्कृत्वा
तान्निधायार्धं सक्तून् कृत्वा शूर्पेण ग्नेनारतोदर्भेषु शूर्पमुदकपात्रं अत्र संचोदकपात्रं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४५ दर्भस्तंबं च निधाय गृह्याग्नेः पुरस्तात् क्षिपदिति प्रागुपक्रमं प्रदक्षिणं गोमयेनोपलिंपेत्·
सकृद्गृहीतान् सक्तून् दर्व्या कृत्वा पूर्वोपलिप्ते विनायामो यः श्रायामिनिर्वपेत्· दक्षिणाप
श्चिमयोरुपलिप्तस्यान्तयोरंतरुपविश्य पूर्णपात्रात् पात्र्यां तरे किंचिदुदकं निनीय तद
र्धं पूर्वस्मिन्नुपलिप्तस्यान्ते पाणिनासिच्य तेनैव पाणिना दर्व्या सक्तून्निधाय पुनस्तस्यो
न्नेदर्व्या सक्तून्निदध्यात्· तिन्ये दर्पाशेषं· शिष्टमर्थं· अपरपसव्ये एवं प्रतिदिशं यथाकि
ङ्· पाणिं प्रक्षाल्य यथालिंगमवेत· दक्षिणापश्चिमोत्तरेणाग्निं च संचरः· दक्षिणास्योपतिष्ठस्या
ग्नेश्चोत्तरेणापाणिं प्रक्षाल्य पूर्ववत् कुर्यात्· पश्चिमस्याग्नेश्चोत्तरेणोत्तरेण अनतिप्रणीतस्यो
त्तर एव द्रव्याणि स्युः तद्देशावावदर्थमेवोपादायोपादाय वनिक्रमे· शूर्पेण शिष्टानन्ना
वाप्य तिष्ठन्नीनादननिक्रमीनस्यार्थं· पश्चात् स्वस्थाने गत्वा उपविश्य स्वचोपाणी कृत्वा नमः पृथिव्या इ शीव
ति जपेत्· ततउत्थाय सोमो राजेति दर्भस्तंबमनुमन्त्राय· स्तंवस्थानात् सर्वात्मना साद्गुणं सर्पसंध्या ८५

मितिनमस्कुर्यात् मंत्रलिंगात् अतः परं प्रणीतस्य लौकिकत्वं अक्षतानादाय प्रांचोदं वाचा मानि
श्रम्य जुहुयात्· अंजलिना हेराकार्तिवतसृभिः प्रागुपक्रम्य जपेद्वसुवन एधीति· त्रिः त्रिः प्रतिदि
शमवांतरदेशेपुन· होमं समाप्याचरतोग्नेः प्राचीमारभ्य प्रागुपक्रममेव दक्षिणमग्नेरष्टसु दिक्षु नि
हनअग्न्याभिमुखस्वस्ति त्रिर्ब्रूयात् ऊर्ध्वं प्रेक्षन्स्वजनेभ्यः॥ वसुवन एधीति ब्रूयात् तिर्यगितरजनेभ्यः
नियड़· वेक्षं देवव्रत शिष्येभ्यस्त्रिर्ब्रूयात्· अयांप्रेक्षन्नसतानवेक्षन्नक्षतान् प्राश्नीयात्· होम
शिष्टानग्निंव गृह्योक्तानन्यांश्चित्तो गृहं प्रविश्य भक्षयेत्· श्वोभूतेऽक्षतसक्तून्कृत्वा नद्यान्ते
तिधायास्तमिते बलिं हरेदायहीयरणाः पूर्ववमानः सक्तूर्णानाहुतिधानं सायंहोमानंतरं पूर्व
वदेव प्रतिदिशं बलिं निवापयेत्· आमार्गशीर्षपौर्णमास्याः प्रोष्ठपदा हस्तेनाध्यायामु
पाकुर्युः प्रोष्ठपदे मासे हस्तेन युक्ते काले अध्यायान्वेदभागान् अनंतरं मानि च उपविष्टः संहताश्चा
चार्यः शिष्याश्चात्रीय नयेनादिवत्· प्रत्येकमाद्यादायेशादायादौ कुर्युः अधीयीरन्स्वक्ष्यमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४६ याप्रकारेणाप्रोष्ठपदे हस्तइतिवक्तव्येवहूनांयथोक्तं अन्यदपिबहुस्मृतिसमाचारसिद्धं मातं कर्तव्य
मितिः सूचयितुंतदुच्यते यद्यस्मिन्नभिहस्तह्रयसंभवे पूर्वस्मिन्हस्तेकुर्यात्तेनात्र पूर्वाह्णे नियमः
प्रोष्ठपदीमिति सप्तम्यर्थेद्वितीयां तस्यकृत्स्नसंयोगार्थत्वात् अर्धपंचमासानधीत्यपौषीमुत्सर्ग इ
तिवचनात् पूर्वपक्ष संभवाच्च पूर्वपक्षस्यप्रोष्ठपदाः पौर्णमास्याः संनिकृष्टत्वाच्चपूर्वस्मिन्हस्त इति
पंचचं गव्यंच अपामार्गपूर्णीन्दूर्वा सतैलमामलकपिष्टं हरिद्राकपिष्टं हरिद्राकल्कंतिला नक्षतान्पात्रा
णिपुष्पाणिफलानिमूलानिवन्यानिधूपदीपंगंधमग्निंयज्ञोपवीतंदर्भानादायनदीं गत्वातद्दलाभे
पयाला भमहोदकंशुद्धजलंतटाकंगृहीत्वाहर्षमाणानामिमात्रेसकृत्स्नात्वायस्याचम्यपंचग
व्यंप्राश्यत्रिरेवप्राणायामेनेत्यंकर्मसमाप्यपुनस्तेनकमकरिष्यइतिसंकल्यतीर्थप्रक्षाल्यार्कपत्रे
पृदगयेपुदर्भेषुवसिष्ठादीनांसप्तर्षीणांएकांपंक्तिं यांस्तुस्तुपिंडैः प्रकल्यतथैवशाणादीनाचार्यांतत्रयेदे राम० ४६
दशशाखादीनप्रवचनकर्तृंश्चदशपंक्तिं द्वयंप्रकल्पगंगादिपुवसनानांदेवतानामन्नवानामेकां

पंक्तिंप्रकल्पब्रह्माणांवायुमस्तुंवेश्रवणंकाश्यपंमग्निमिंद्रंप्रजापतिमेकांपंक्तिंवर्णानुसारेण
प्रकल्पसाध्यानांमरुतांविश्वेषांदेवानामष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्च व
सद्धारश्चत्रयस्त्रिंशदित्येषांचतुर्णांगणानामर्थेप्रतिगणनेकांपंक्तिंप्रकल्पमध्यमयोः पंक्त्यो
र्दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुपात्रेषुदक्षिणापवर्गानृत्वानृएकांपंक्तिंप्रकल्पसर्वान्वसिष्ठादीनत्रत्रा
हेभ्यःसंनिहिताध्यात्वातेभ्यस्वेषुस्वेषुपात्रेषुपवित्रमासनार्थंन्निवाय्याम्यंतनायतेलंनिधा
वात्यसंनिहिताध्यात्वातेभ्यस्वेषुस्वेषुपात्रेषुपवित्रमासनार्थंन्निवाय्याम्यंतनायतेलंनिधा
यशरीरपरिमार्जनार्थंअपामार्गपिष्टंदत्वाकेशप्रक्षालनार्थमुदकंदत्वावस्त्रंप्रदायपुनरा
चमनंदत्वायज्ञोपवीतंदत्वाक्षतपुष्पमुदकंदत्वापितृभ्यस्तुतिलमिश्रंदद्यात्गंधद्वारामिति
हरिद्राकल्कयुक्तंगंधंदत्वाइदंगदंषतिस्त्रिंयंश्रचेतऋचेतिगायंतिप्रगायेतिपुष्पाणिदद्युःत
तेभ्याचमनार्थमुदकंदत्वाभोजनार्थफलानिमूलानिवन्यानिदद्युः पुनश्चोदकंअनोदर्भा
क्षतानयात्रेषुकृत्वादेवान्यथापूर्वमित्यादिवंशंचब्रुवंतः स्वेस्वेतीर्थेअमुष्मात्रमुष्मायि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रमुदकं त्रयमये स्त्विति ध्यायंतस्तर्प्पयेयुः प्रतिनामपितॄणां चाक्षतस्थाने तिलाः पित्र्यं सर्वं प्रा
४७ चीनावीतिनः कुर्युः एवं ऋषीणां सर्वं कृत्वा पश्चात्पितॄणामभ्यंजनादिभोजनपर्यंतमन्नं तु व
देव कृत्वा पश्चात्पितॄणां कर्त्तव्यं दैवं सर्वं यज्ञोपवीतिनः कुर्युः आर्षं सर्वं निवीतिनः कुर्युः पि
त्र्यं सर्वं प्राचीनावीतिनः ततो देवर्षिपितॄणामुद्वासनं कृत्वा तीरं आलोड्य अवभृथस्ना
नमाचरंतः यास्तुभिरात्मानमभ्युक्ष्य अपोऽप्युपेयुः एतदुत्सर्जनं नाम ततो गृहं गत्वा पुण्याह
भवमन्तं कुर्युः तथाचार्यः उपाकर्म करिष्यं इति संकल्प्य कृत्स्नेऽश्नो ब्रह्मोपवेशनांतं कृत्वा स
मर्चीत समं पथान्नं संकल्प्य उदकपूर्णकलशे सादमिय देवऋतु रोवेदान् एकैकस्याधीतेस
वितानादिभोजनपर्यंतं पूर्ववत्तकुर्युः॥ अथ प्रकृतमनुसरामः॥ श्रावण्यामिश्के आ
वसथ्यो राणिमास्यां हुत्वोपनयनवत्स्तरणादि कृत्वा समस्ताताभिः होमः मात्राग्रे व्रतयत इति शीव
आदीनि आर्यलोपवक्ष्यमाणास्तु संगताः एव भवेयुः नात्रान्वारंभः अतः संस्कारत्वादथ होम ४७

होमं समापुनं ततो यज्ञोपवीतमेखले नवे याह्यो शिष्येस्ततश्चाहः सावित्रीमनुवाचय
ते वाचयेदिति सिद्धे अन्विति सावित्र्याः पश्चाद्ध्यनवाचनार्थं किंतदनुवाच्यविस्पष्टार्थ
क्षावलवदुपनयनवदित्यस्यापि सूत्रस्य शेष इति विज्ञायते अतः पछो[illegible]शः सर्वाम
केकशो व्याहृतीनामोंकारस्य च वाचनं शिष्याणां सोमं राजानं पर्वादीश्व संकू साम च नि
यमतो यत्रासता रोनिक छास मुक्त्वा विरमंति विरकालं तावदेकं पर्वाग्न आ याहि नज्ञे
उच्चाने इंद्र ज्येष्ठमुपास्मै इत्येकैकाम च वाचयेत् ॐ रनाइ तद्धो हो वु उच्चा इत्येकैकं साम
यथाघप्राणावाचोव्रत शुक्रियाघशक्करा सामानि पंच ऊहे सद्दस्तोत्रियाः तथा रहस्य
ब्राह्मणोपर्वाघानि पंच वा क्यातिथ्यावदेवार्थ्यकां षड्विंशे सामविधावार्षेये देवताध्याये
चाद्यानि वाक्यानि देव सवितरोमित्य तदसौ वा आदित्यो योहवे ज्येष्ठमित्युपनिषदि संहि
तेवंशे चाद्य वाक्य च कारा द्वेदांगानि लक्षणानि यथागमं धानादथि च ब्राह्मः पुराभ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४८ हपाभ्यांधानावंतमितिधानाश्राच स्यादधिकाशादतिदर्भीनिचकारात्पायसमुत्तरघृतम
श्नीयुः आत्रयूर्वाह्णेनास्तात्तु पदेशोः॥ श्वोभूते प्रातरधीयारन्शिष्येभ्यः श्वोभूते पूर्वाह्ण
एवस्नात्वालंकुर्युः पूर्वपदद्दर्भीणांस्मानाघर्वं वचयर्यंतं कृत्वासाधिच्चारीनिपूर्वोक्तानिब्रूयुः
आचार्यः शिष्येभ्यः पूज्यार्थकृ वचनी अनुवाक्याः कुर्युः ऋगादिभिः प्रत्नोवेष्व सस्तु
पारमात्रेः सावित्री सोमेराजानंक स्लस्क चकाराद्दर्याद्यैर्वाक्यमात्रेभ्या ह्वरगादिषु यथान्तु
वचनी यशिष्याः तथाकुर्युः आचार्यः अनुगायनेरहस्यानी इतः प्रभृत्सारस्या नामध्य
यननिवृत्तोत्सर्जनातः विद्युत्स्तनयित्नुवर्षे॰ उपाकर्मप्रभृति प्रागुत्सर्जनात प्रातःसंध्याया
वित्स्तनयित्नोर्दिवानध्यायः सायंसंध्यायाश्चरात्रौ तथाहमनुः। प्रादुष्कृतेष्वग्निषु विद्युत्स्त
नितनिस्वने नसज्योतिस्यादनध्यायनारशेषुरात्रौयथादिवेति अर्धर्वचमासानध शीव
पयोषीमुत्सर्गः अर्द्धःपंचमोमासोयेषातेअर्द्धपंचमासाः अर्द्धाधिकाः चत्वारःपुष्येरा ४८

युक्तायांपौर्णमास्यांपूर्ववदुत्सर्जनंकुर्युः अर्धपंचमासानतिक्रम्यनात प्रोष्ठपदेमासेह
स्तद्वयसंभवे पूर्वहस्तयुक्तायांकरणांश्रावणमास्युपाकरणपौष्यामेवोत्सर्गः नतऊर्ध्वम
श्राणामध्यायः वर्षसमर्यामेघोयदादृश्यतेतदाध्यायोनयति विद्युत्स्तनयित्नुवर्षितेषुव
संध्यायामेतेषामाकालिकमनध्यायः तथाहगोतमः स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृतेष्विति
वृष्टितोवर्षः चकारः स्मृत्यंतरोक्तानध्यायसंग्रहार्थः त्रिसंनिपाते त्रिसंध्यं प्रातःसंध्या
यांत्रयाणांसन्निपातेनस्त्वहोरात्रमुत्तरंचाहरनध्यायः सायंसंध्यायांसारात्रिरुत्तरश्चाहोरात्र
अष्टकामामावास्याचातुर्मासीरुद्दगयनेच पक्षिणीरात्रिः माघमासेकृष्णाष्टम्यष्टकाचतु
र्षुमासेषुभवाः पौर्णमास्यः वावमास्याः वर्षास्तुरारत्सुचयाः वकाराद्दक्षिणायनेचअष्ट
कायांचातुर्मास्यापुएकमहोरात्रमुत्तरंचान्तरंहरनध्यायः अयनयोस्तु दिवाचेनसंक्रम
हरुभयअरात्रिरनध्यायः वकारात्मातुलादिपुत्रकापातेभूमिवालेज्योतिपोश्चोपस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४६ गेऽपि तेषां कालिकं विधानं ज्योतिषो सूर्यचंद्रमसो ग्रहणे वा कारादयक्षेषु विधानं स्मृत्यंतरोक्तं
ग्रहणार्थः कार्षं तु कपेठकौथुमाः स्वभ्रेषु यावतिवर्षेषु रकं तिष्ठति तावति वर्षसंध्या या सतिक ठाः
कौथुमा स्वग्र अनध्यायमाहुः नवर्षमात्रे ॥ ॥इति रुद्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयपटलस्य
द्वितीयः खंडः॥ ॥आश्वयुजी रुद्राय पायसः आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां रुद्राय त्वा यत्वा जुष्टं निर्वपा
मीति निर्वापः वरुतंत्रमेतत् मानस्तोक इति जुयात् प्रधानाहुतिः पयस्य वनयेदाज्यं तस्य षोदकः
समाप्य होमम वनयेत् आज्यसंयुक्तस्य पयसः एषोदकमिति नाम तेनाभ्यागता गा उक्षेदानो
मित्रावरुणेति सायमागताः वत्सांश्च मातृभिस्सह वासयेत् तां रात्रिं नवयज्ञे पायस ऐंद्राग्नः
तत्कालः ततकालयवकेसस्ये साध्यो यज्ञो नवयज्ञः अनिधानुनवैर्न भोक्तव्यं शाकादानां तु
तुन मविविधः शास्त्रांतरात् कालद्व्यावगतिः शरदि पौर्णमास्यां अमावास्यायां वा व्रीहि शीव ४६
भिर्वसंतयवैः इंद्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं निर्वयामीति निर्वापः इंद्राग्निभ्यां स्वाहेत्प्रधानाहुतिः

चरुतंत्रमेतत् शतायुधायेति चतसृभिराज्यं जुहुयात् उपरिष्टात् प्रधानाहुतेरुपरिष्टात्
अजितः प्राश्नातिति च अनेनाप्याज्यं जुहुयात् अथ स्विष्टकृदादि तस्य शेषं प्राश्नीयुर्योवं
तु उपेताः यज्ञवास्त्वनंतरं तस्य पायसस्य उपेता उपनीताः स्वभ्रत्याः स्वयं च उपस्तीर्य पोद्धि
तदस्यावघेत भोजनार्थपात्रे त्रिर्भिग्रहणं द्विचावतिनात् अपाचोपरिष्टात् अयस्तस्यैवो
परिच्छ्वाड्डि नयेत् भद्रान्नइस्संसत्वाघप्रजिरेत्रिः त्रिः पाणिना प्राशनं मंत्रस्यापित्रि
रावृत्तिः नातराचमनं अविवक्षितमेकवचनं एतमुत्यमिति वायवानां प्राशनमंत्रः प्र
र्वा अमोसीति मुख्यान् प्राणानभिमृशेत् आवम्य चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चाभिमृ
शेत् अथ शिष्टमुदगुमस्य ब्रह्मणे दत्वा दक्षिणां दद्यात् आग्रहायणी कर्म श्रावणेनेव
व्याख्यातं मार्गशीर्षपौर्णमास्यां भक्तेनादि प्राशनांतं पूर्ववल्लिवाकुर्यात् उपवसथ्ये वा
ह पत्निरास्ते स्वस्तरमिति कर्मनाम अनुपूर्वमितरे सर्वे भृत्याः क्रमेणोत्तरेण स्वस्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५० रणा वासते · अर्द्धत रूभार्यापुत्राश्च · भार्यानंतरा पुत्राः वकारात्पुत्रानंतरमित्येके · नंवोपायीम्
वास्यो नेति गृहपतिर्जपेत् · भूमिगतो कृत्वा · समामायां दक्षिणो पार्श्वैः संविशेयुः त्रिस्त्रिरध्व
न्ममावृत्सः स्योनेत्यविसमामायां प्राकूसिरसः संविशेषुः स्वस्त्ययनानि कुर्युः आशी
र्वचनानि · ततो यथार्थं स्यात् ततएव यथार्थेन पूर्वं आग्रहायणमित्यारभ्य एक एवाग्नौ
प्रयोग इत्यर्थः ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः तिस्त्रः तामिस्त्राष्टम्योऽष्टका इत्याचक्षते · अपर
पक्षाष्टम्यः तासु स्थालीपाकाः एकस्यामेकः अष्टौवा पूपाः प्रथमायां · स्पष्टं · तानि परि
वर्तीयन् कपालेश्रपयेत् · अष्टकायैत्वा जुष्टं निर्वपामीति निरुप्य विभज्यार्धं स्थाली
पाकार्थे धहस्याल्यां निधाय अपरं वार्धमष्टौ पूपान् कृत्वैकस्मिन् कपाले युगपत् श्रप
येत् · उत्तमायां शाकमन्वाहार्यः उपदेशार्थं ब्राह्मणभोजनेन दद्यात् · अष्टकायै स्वाहेति जु शीव ५०
हुयात् · प्रधानाहुतिस्त्विरुतंत्र मतः · चरोः पूपोपवा किंचित् किंचिदादाय स्विष्टकृतस्य स

हुतमेकमवदानं उत्तमायां वरुणेव हविः समानमितरत् · मध्यमायां तु विशेषवक्ष्यति · ॥ ॥ ॥ ॥
इति रुद्रस्कंदकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयस्य तृतीयखंडः ॥ ॥श्री॥ ॥मध्यमायां गोः॥ स्थालीपाकेव
समुच्चयः चरुश्रपणावर्जमाज्यसंस्कारांतं कुर्यात् · तत आह · तां पुरस्तादग्नेः प्रत्यङ्मुखामवस्थाप्य
जुहुयाद्यत्पशव इति · स्पष्टं · हुत्वा वानुमंत्रयेतानुत्वेति · व्याहृतिभिश्च हुत्वा पशुमनुमंत्रयेत य
वमतीभिरद्भिः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति स्पष्टं · प्रोक्ष्योल्मुकेन पशुं प्रदक्षिणां परिस्स
प्रोक्षणीशेषं पाययेत् · पशुमुल्काग्नावतिसृजेत् · उदङ्त्सृष्टपशु प्रत्यक्शिरसीमुदक्पादीं सं
ज्ञापयेत् · शमीता · सप्तमायां जुहुयात् · पशुरिति गृहपतिस्तस्याः पत्नी स्रोतांसि प्रक्षालयेत्
स्पष्टं · पवित्रे अन्तर्धायापहत्य वपामुद्धारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य विशाखाशाखाभ्यां पार्श्वे गृहीत्वा
ग्नौ श्रपयेत् · गृहपतिः प्रस्तुतायां विशसेत् · यदाश्रपणाङ्गपायाः प्रस्तवेऽङ्गारितस्मिन्नुल्के शामि
ता उक्तमुपस्तरणाभिघारणं यथा स्विष्टकृतः स्पष्टं · अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् · स्पष्टं · स

५१ वांगे यो वदानान्युद्धारयेत् हृदयं जिह्वां वक्षो यकृतं यक्ष्मं विवायस व्यबाहु पार्श्वं दक्षिणा
श्रोणिं गुदं मध्यम एकादशाङ्गो जिम्पश्चा हतिमात्रमुद्धारयेत् शमिता न सव्यात्सविं नः न लोम्नः स
व्यं सक्थि निधाय अन्वष्टक्यार्थे पृथग्वक्षणाभ्यामेवदानानि स्थालीपाकं च अवपित्वा अ
वदानानां कुम्भ्यामश्रपणं चरोक्तमौ निवीपः अयपित्वावदानानि स्थालीपाकं चाभिघार्योद
गुद्वास्य प्रत्यभिघार्य बर्हिषि कंसे प्लक्षशाखाश्चैकादश स्तादयेत् तत्राह कंसे रसं प्लक्षाच्छ
अवदानरसं प्लक्षशाखा स्ववदानानि कृत्वा हृदयाधिकारशोणानिधाय एकैकस्मात्कंसे रसे
प्रत्येकं मध्यात्पुरस्तात् स्थालीपाकाच्च स्वच अथाग्नि मत्रैव गृहीत्वा जुहुयान्नान्यत इति
कंसात्पराभिज्ञाभ्यां द्वाभ्यामेकैकामाहुतिं कंसादेव गृहीत्वा पराभीरुकृभिर्लूखलाइत्यादि
भिर्व्याहृतिभिर्भ्यापशुदानाभ्यां चर्ववदानमिश्राभ्यां जुहुयात् सौविष्टकृतिमष्टम्या कंसेये श्रीः
छिष्टं तेनाग्निमन्वाम्नं अनुमतिस्विष्टकृतस्थानवन्नजुहुयात् अथो स्विष्टकृदनंतरमथो ५१

परिषाङ्को मादि वहवपामिति पित्र्ये वपाहोमः पितृदेवत्यः जातवेद इति देवत्यं तस्य देशमनाज्ञाय
तयथा अष्टकायाइति पशोरेव यशोदूक्षिणा एवकारः उक्तं भाष्यैः तुल्यार्थः स्थालीपाकस्य पू
णपात्रे अत्रयथो ज्ञाह निवृत्यर्थं चरुतंत्रप्रतिरयंहोमः॥ ॥श्री॥ ॥इति रुद्रस्कंदकृतायां गृ
ह्यवृत्तौ तृतीयप्रपाठकस्य तुरीयः खंडः॥ ॥श्री॥ ॥नवमी दशमी वान्वष्टक्यं द्वितीयासंतत सं
योगार्था पूर्वाह्णे व्यतिरेकायानन्तरेच पूर्वाह्णे पित्र्यत्वादपराह्णनियमः पित्र्यं च पिंडदानं प्र
धानत्वात् प्राचीनावीती कुर्यात् अत्रापि तदंगं स्रुवयज्ञोपवीतित्वमेव मध्यंदिनादूर्ध्वमय
राह्णः पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो विभागः अह्नः तृतीयो विभाग इति केचित् अष्टकामनुक्रियत इ
त्यन्वष्टक्यं कर्म दक्षिणपूर्वभागे परिवायतत्रोत्तरार्धे मथित्वाग्निं प्रणयेत् गृहस्य दक्षिणपू
र्वे गृह्याग्नेरिति केचित् प्रोक्षणं तं कृत्वा प्रणयेन्निरुध्यादित्यर्थः अस्य अवणात्प्राचीनावीत
संकृत् गृहीतान्व्रीहीन्सकृत्फलीकृतानवसव्यमुदायुनं श्रपयेत् मथितेऽग्नौ गृह्ये

५२

वाअमुष्माञ्च सकिन्वनो मांसमिति अन्वष्टक्यार्थं निहितात् सक्थ्नो मांसमवदाय शाकली
कृत्यस्थाल्यं तरेमेक्षणं तेनोदायुवं श्रययेत् इति चेदर्थे सत्यिवेऽभिघतेन देवत्रयमो
त्तमयोरन्वष्टक्यस्थालीयाकइत्यपरस्मिंते अष्टकायेस्वाहेति जुहुयात् स्थप्याष्टकायाश्च
विशेषरावच्चनान्मध्यमायां पश्वसंभवे केवलस्थालीयाकहोमाप्यनुज्ञातस्वेतितस्मिन्न्य
क्षन्वष्टक्ये पि स्थालीयाकश्रयणामृवदभिरामोज्जाप्यन प्रत्यभिघारयेत् मांसं च रुं च श्वतमभि
घायी पश्चादग्ने र्दक्षिणात स्त्रिस्त्रः कर्षूः खन्याच्चतुरंगुलमधास्तायेकु पश्चादग्नेरुपवि
ष्टश्चात्मनो दक्षिणातो पवर्गाः खन्यात् श्रयणात् पूर्वमेवास्मिं देशो उपवेशनेसिद्धे पश्चा
दग्नेरिति वा प्रमाणं सर्वस्मिन्देश उपविश्य कुर्यादित्येवमर्थं तासां पुरस्तादग्निं प्रणा
येत् मध्यमकर्षोः पुरस्तादनुदेशो ऽग्निपदमात्रं खसारदेशमतीत्य तत्रोपलेपनादिप्र
क्षणं त्कृत्वा मथितं सर्वत्र निदध्यात् यज्ञोपवाता सर्वत्रेय दाप्राचीनावीतामभृत्वा यज्ञो सीव ५२

पवीता भवति ततो यस्य देशे तु स्तरणांत यज्ञोपसोपवीती कुर्यात् नात्र बर्हिरास्तरत्तत्र पश्चा
स्तरणायक्षः स्तटलयात्कप्रश्न कर्षूणामुपरिदक्षिणाग्रैः प्राचीनावीताच्छादयेत्तनप्र
तिकर्षूदूर्भैभेदः पश्चादग्नेस्वस्तरोपधिमनिर दक्षिणाग्रैस्तरौर्दक्षिणाप्रवणामास्तायेद्य
सामुपनिदध्यात् स्वस्तरमितिकर्मनाम वृसीकर्मफलकं करेकमिति केचित् स्वस्त
रोपरि निधानं तस्मिन्लेकेकमाहरेत् तस्मिन्वृसीसंज्ञके उदकपूर्णानित्रीणि निस्वोर
भैयिंजलीश्चरुमंजनं तैलं गंधस्रजं तं तं श्चैकैकसशः क्रमशो निदध्यात् स्वस्तरोपरि
निधानं तस्मिंश्चकेकैर्एतान्येव प्राचीनावीतीकत्वा यज्ञोपनीतीदर्भोपिवेशनादिप्रपदं
तं कुर्यात्त्वाहिय: सादनं च सादयेत् कंसेसमवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति चरुमांसंवसहावदाय यदि मांसं विघते मेक्ष
णेन स्वुवं जुह्वं निवृत्ति: प्रधानहोमयोर्नात्रोपस्तरणाभिघारणोपघातशब्द: पूर्वव्याहृतिहोमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५३

र्थः अत एव नाऽयभाग स्विष्टकृतः कृत्स्नमंत्रोच्चारणमतेत्वा हाकारनिवृत्तये अथ गानांतं समा
पयेत् अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती सव्येनोल्मुकं दक्षिणतः कर्षूपुनिदध्यात् यह ताइति सव्येन
हस्तेन कर्षू प्रज्वाल्यतासां दक्षिणतो निदध्यादुल्मुकं यदा समाप्तेनीनुगच्छेत् अस्मादि
ति मंत्रांतः पूर्वस्यां कर्षां पितुः प्रथमस्वा नायावक्ष्यमाणां पित्रे यत्कल्पेनलकं यात् मध्यमायां
पितामहस्य उत्तमायां प्रपितामहस्य वक्ष्यमाणांस र्वपितृतीर्थेन दक्षिणापवर्गक्रमेण पि
नृपितामहप्रपितामहानुद्दिश्य दक्षिणेन पाणिना कुर्यात् मध्यमायां पितामहस्य उ
त्तमायां प्रपितामहस्य वक्ष्यमाणांस र्वपितृतीर्थेन दक्षिणापवर्गक्रमेण पितृपितामह
प्रपितामहानुद्दिश्य दक्षिणेन पाणिना कुर्यात् एत पितर इति पित्रादीनावाहयेत् मं
त्रलिंगात् उदपात्राण्ययसव्यविकर्षूपुनिनयेदेकैकस्य नामोत्कासावनेनिङ्क्ष्वेयेचा श्रीव
त्रत्वानुयांश्च त्वमनुतस्मै ते स्वधेति अपसव्य पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यंगुष्ठयोरंतरा पितृती ५३

र्थ विसृणमित्यंत अवनेनिङ्क्ष्वेति पित्रादीनां निर्देशः यदि नामानि न विद्यात् पितः पितामह
प्रपितामहेत्येवं ब्रूयात् पुत्रिकाजातस्तु मातृमातामहायतस्पित्रे च दद्यात् अथवा मातामहाय
तत्पित्रे तत्पित्रे च दद्यात् यदि न जनयितुः सुतान्तरं विद्यते द्वाभ्यां वेकस्मिन् पिंडे निर्दिशेत् पुत्रिका
पुत्रः तथा दत्तपुत्रो जनयितुः सुतान्तराभावे एवमन्योपि द्वयोः पुत्रः स्यात् तथैव पिंडान्निर्वा
पयेत् अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति कंसाद्व्हीत्वा वनेनिंक्ष्वेत्येत
स्य स्थाने धुक्ष्वेत्यूहः उभौ दर्भाव तत्र समंताद्युपसंहृत्य प्रसव्यमावृत्याव्याहृतिपूर्व सा
वित्रीं तस्यावेवेगायत्र्यद्वाकुर्विष्णुविरिदत्यादीनि पितृयाणसामानि उक्त्वा सव्यं बाहुमुपसंहृत्य दक्षि
णं बाहुं प्रसार्य प्रसव्यमावृत्यादङ्गुरवस्यात् उपताम्यकल्याणं ध्यायन्नभिपर्यावर्तमानो ऽत्र
पितरो मामदंत पितरो यथाभागमावृषायिषतेति यथाशक्ति निच्छ्वासमासानुत्कुस्य यदात्मनो ऽ
भिलषितं मे अस्त्विति ध्यायन् जपेत् अभिलषितं तस्मात् पितरः प्रयच्छंति विसृणात् पिंड लीर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५४ ज्ञेनेनिघृष्यक्रुष्ट्पु निदध्याद्यथा पिंडं· अंक्षेत्सह: तैलं सुरभिच· सुरभिगंध: अभ्यंक्ष्वानु
लिंपेत्सह: पिंडप्रभृतियथार्घमू हेत· स्पष्टं· अथनिह्नवनं· अथानंतरदेशे कर्षूणां प्
श्चात् पाणीनिधायनिह्नवनं इति वक्ष्यमाणसंज्ञाव्यवहारार्था· पूर्वस्यांकर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ
पाणी कृत्वा [illegible] नमोव: पितरो जीवायनमोव: पितर: शूशूषायेति· अथपूर्वस्या: कर्ष्वा: पश्चा
त्समापेदक्षिणांपाणिंप्रायंगुलिमुत्तानंभूमौनिधायेनदुपरितथैवसव्यंन्यंचंकृत्वान्नि
पेत्· सव्योत्तानौमध्यमायांनमोव: पितरोघोरायनमोव: पितरोरसायेति सव्यस्यापरि
दक्षिणंन्यंचंकृत्वादक्षिणोत्तानौपश्चिमायांनमोव: पितरस्वधायैनमोव: पितरोमन्यव
इति· अंजलिकृत्वानमोवइतिनमस्कारांजलिंकृत्वापितॄनुपविष्टेत्स्वत्रतंत्रनकर्षू
षुनिदध्यात्तयथापिंडमेवद्वइतिक्रमेण· ऊर्जंवहंतीरितिकर्षूरनुमंत्रयेत सकृत्· शीव
मध्यमंपिंडंपुत्रकामांप्राशयेत् आधत्तेति· पत्नीमंत्रंब्रूयादभ्न्नोहतइतिउल्मु· ५४

कमग्नौप्रक्षिपेत्· द्वंद्वंपात्राणपतिहरेयु: निहितानि परिचारकाउद्वासयेयु: एषएवपिंड
पितृयज्ञकल्प: कल्पइतिप्रयोगहृत्स्मिरेवातिदिश्यतेनकालत:॥ सत्वन्यतोविज्ञायतेयस्मि
न्नहोरात्रे: मावास्याक्षराः तस्मिन्नेवापराह्णेकुर्यात्· विशेषस्तूच्यते गृह्ये· गौहविः अथयेते
चरुरेवनमांसं· ततएवातिप्रणायेत्· गृह्यादेयेकदेशंप्रणीतस्यकर्मयिवर्गेलौकिकत्वंनात्र
ह्यास्तिदक्षिणाचनहविरुच्छिष्टदानंएकाकर्षू: एकस्यामेवपित्रादीनांत्रयाणामपिसर्वंयथाक्रमंकु
र्यात्· नस्तर: स्वस्तरेदेशेद्व्याणांनिधानं· मधुपर्के प्रतिगृह्णन्ष्यन्नइदमहमिमामितिप्रतिष्ठन्तयेत्
मधुपर्कप्रदातु: परिचारके: प्रतिगृहीतु: पुरस्तात्गोमयेनगोमुस्खाकारयित्वातत्रविष्टरा
दिपूजासाधनेषु समाहृतेषु नान्मधुपर्कीयस्याध्यायनमधुपर्कप्रतिगृहीष्यनइदम
हमिमामितितिष्ठन्तयेत् मंत्रालंगादर्हणोतित्न पित्वातेष्वन्निदमहमिमामितित्नयेत्
अर्हयत्सवा· मधुपर्ककालेवाविष्टरपाद्यार्घ्याचमनीय मधुपर्कनीयमिति च नीयमधु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५५ यत्कर्त्तृणामेकैकं त्रिर्वेद्यन्ते यं व विंशतिर्दर्भमयो कूर्चौ विष्टरौ पादप्रक्षालनार्थमुदकं पाद्यं
पुष्पसंयुक्तमुदकमर्घ्यपानार्थमुदकमाचमनीयं दधिमधुघृतसंयुक्तं मधुपर्कं तेषामेकै
कमादाय प्रदानकाले त्रिस्त्रिर्ब्रूयात्· प्रदाता विष्टरो याद्यमर्घ्यमाचमनीयम्मधुपर्कं इ
ति· बहुवचनं पूजार्थं· दातुरप्युदयस्य वचनं एवं पूजां गां च गोदानकाले गामिति गौरिति त्रिर्ब्रूयात्
प्राक्सूत्रकारेण गोत्तकालहरणार्थं· उदंच विष्टरमास्तीर्य या ॐ बधीरिस्प्रध्यासीत· विष्टरा
विति त्रिहूतेनावायतयोरेकं उदग्रमास्तायतस्मिन्पा ॐ बधीरिति पूर्वेणास्तियादयोः द्विती
ययाद्वौ चेत्: वक्ष्यमाणेन मंत्रेण: पादौ प्रक्षाल्य द्वितीयं विष्टरमुदग्रमधस्तात्· योदयोर्या ॐ
बधीरिति द्वितीयां च स्तरणायात्स्वेत् पाद्यात्पादयोरन्तिष्ठो विष्टरः तदा विष्टर इति वचनं त्र
यः यप्रेपघता देवीरिति पाद्यमित्युक्ते तू ष्णीमादाय मंत्रेण यस्पेत्· सव्यं पादं समवस्तिवे राम०
तू· × त्रि × सव्यमिति दक्षिणं दक्षिणमिति सव्ये· उभौ पूर्वेण· पूर्वेमन्यमिति मंत्रेण उभो

भोपादावचसिंचेत्· अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात्· अर्घ्यमिति त्रिरुक्ते मंत्रेण प्रतिर
गृह्णन् षाणीमात्मानमप्युक्षेत अथवस्त्रीदीत्ता दानं· यशोसीत्याचमनीयं· आचमनीय
मित्युक्ते यशोसीति प्रतिगृह्णन् षाणीपात्राचामेत्· यशसो यशसीति मधुपर्कं इत्युक्ते मंत्रेण प्र
तिग्रहः त्रिः पिबेयशसो महस्त्रिय इति यशसो भक्षोसि यशोयं मयि धेहि स्वाहा। म
हसो भक्षोसि महो मयि धेहि स्वाहा· श्रीभक्षोसि श्रियं मयि धेहि स्वाहा· स्वाहाकारां
ताः सूत्रवचनात्· तूष्णीं चतुर्थं· भूयो पियाय ब्राह्मणायोच्छिष्टं दद्यात्· अंते सकृ
दाचमनं वाक्यशेषासिद्धेरद्यादिति ब्राह्मणाभेऽप्सुः संप्रोक्ष्यान्यस्मे दानार्थं· गां वे
दितानुमंत्रयेत मुंच गामिति गतं अमुष्य चेत्यर्हयितुर्नाम ब्रूयात्· विष्णुशर्मण
चोभयोः इति दातुर्नाम ब्रूयात्। विष्णुशर्मणो गृहमर्वेत मायुषे वर्षयामो घृते
नेत्यादि घृतं हुत्वा स्वायुष्या मनयामणाश्वदित्यंतं जयित्वा विष्णुशर्मणाश्चो मयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिति वत् दातुर्नाम ब्रूयात्. एवं यज्ञे. यवव्यतिरिक्ते च मधुपर्कं प्रति ग्रह एव मुक्तः एवं प्रकारः कृ
हत इति यज्ञे. यज्ञवेलायां अनुगवि निवेलायां कृत इति यजमाननामान्यत् प्रति ब्रूयात्: आ
चार्यर्त्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रिय इति षडर्घ्याः प्रति संवत्सरान् अर्हयेत: आचार्यः शि
ष्य स्वसत्विक् श्वशुर यजमानस्य स्नातकः आप्लवनान्तेन आचार्यस्य विवाहे कन्यादाता श्वशुर राजाभि
षिक्तः सर्वेषां विवाह्यः न्या प्रतिगृहीतुः प्रियः प्रियस्य संवत्सरान् नीत्यागतान् पुनर्यज्ञ
विवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च. प्रागपि संवत्सरादागतान् अर्हयेत्. द्विरुक्तिः ११ स्त्र स
माप्तिद्योतिका. ११ ॥इति खादिराचार्यकृतस्य गृह्यशास्त्रस्य रुद्रस्कंदाचार्यकृतं व्याख्या
नं समाप्तं. ॥ ॥चतुर्थपटलस्य चतुर्थः खंडः॥ ॥उमामहेश्वराभ्यां नमः॥ ॥छ॥ शु
श्री ॥रस्तु॥ ॥छ॥ अथाग्निहूय संसर्गे सर्ववर्णानां पुनराधियत्वं च भार्याद्वय सवे
वर्णाद्वि वर्यपूर्वाग्निं प्रणीयत योः संयोगार्थं चतुर्थस्याह्नः सायमुपक्रम्य एकादशे ह राम० ५६

नियजमानः पूर्वाग्निमवरोहणां कृत्वान्य स्थंडिलं कृत्वेन अग्निर्वो वृधन्तमिति त्रिचेन प्रतिष्ठा
प्य परिस्तरणादि प्रपदांतं कृत्वा अनंतरं भार्याया अग्निं पात्रेण आदाय इमं स्तोममिति त्रिचेन
संयोज्य प्रत्स्वर्मं ते चतुरक्षरमनुयां पूजयित्वा ततो ग्निरेति तिषडिन राज्यं हुत्वा उपरि
ष्टात् समाप्य प्राणायामं कृत्वा संकल्प परिचरणोनीतेश्च नये स्वाहा प्रजाय तये स्वाहे
ति हुत्वा पुनः परिषिच्य गोधूक्ष मास्य वस्तं गीत्वा वामदेव्यं वगीत्वा तत्समारोपयेत्
॥ ॥एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते विप्राभावे कथंचन. लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य पूजयेत्तं यथा
विधि. १ यायसं घृतसंमिश्रं हस्तेन ग्राससंमितं अध्वर्युर्वीग्पत्त्रिलावे सव्यं दक्षि
णामुखः प्रेतस्य गोत्रनामानि चतुर्थ्यंतमुदीरयेत् यमाय त्वेति मंत्रेण हुत्वा हस्तेन
पायसं ३ यमाय सोमं मंत्रेण द्वात्रिंशा स्मृष्टिनावहे. एवं कृते श्राद्धहोमे प्रेतप्राति
करं भवेत्. पिंडं यथाविधिं दत्त्वा पुराणाहं च समाचरेत्॥ ॥श्रीरामकृष्णाय नमः॥ राम० ५७

Indira Gandhi National
Centre for the Arts